

שרח לפיוט "מי כמוך" לרבי יהודה הלוי
בערבית יהודית מאלג'יריה

מי כמוך
ואין כמוך
מי דומה לך
ואין דומה לך.

אדון חסדך כל יחדל
אמתך מבצר עוז ומגדל
כי היית מעוז לדל
מעוז לאביון בצר לו.

כך פותח הפיוט מי כמוך, פרי עטו של רבי יהודה הלוי לשבת זכור. פיוט נודע זה שנתחבב על הקהל תורגם במרוצת הדורות ללשונות יהודים שונות ובכללן הערבית היהודית. במאמר זה נדון במאפייני תרגומו של פיוט זה לערבית היהודית מקונסטנטיין (מזרח אלג'יריה), אשר הועלה על הכתב בידי הרב יוסף בן דוד גנאסיה.

* מאמר זה הוא נוסח מורחב ומפורט של הרצאה שנשאתי בכנס "לשונות היהודים כלשונות תרגום" שנתקיים באוניברסיטה העברית בירושלים בסיוון תשס"ג (יוני 2003). מחקר זה (מס' 814/03) נתמך על ידי הקרן הלאומית למדע. מודה אני מאוד לפרופ' משה בראשר, על שקרא את נוסח מאמרי לפני מסירתו לדפוס. רוב תודותיי לו ולפרופ' יוסף תדגי על המידע החשוב שמסרו לי בנוגע לפרטים שונים הכרוכים בתרגומים הערביים-היהודיים של פיוט זה. עדויותיהם בדבר התרגומים לפיוט זה בתאפילאלת ובפאס שזורות במקומות שונים במאמר זה.

1. הפיוט מי כמוך לשבת זכור

1.1 פיוט מי כמוך

פיוט מי כמוך במובנו הרחב הוא אחד ממרכיביה של מערכת היוצר, שהיא מערכת הפיוטים המעטרת את הברכות שסביב קריאת שמע של שחרית ואת הפסוקים הליטורגיים שבתוכה. פיוט מי כמוך נשתלבו במקורם בברכת הגאולה, סמוך לפסוק "מי כמוך באלים ה' מי כמוך נאדר בקדש" (שמות טו 11), הלקוח משירת הים. פיוט זה, אשר באסכולות הפיוט הקדומות בארץ ישראל ובמזרח היה פיוט קצר בן ארבעה טורים, נתפתח בספרד ונעשה לפיוט ארוך המתאר את בריאת העולם ותולדות עם ישראל מבראשית ועד שירת הים. כל פייטן, לפי ראות עיניו, האריך או קיצר בתיאור קורות העם עד שהגיע ליציאת מצרים ולקריעת ים סוף. בהגיעו לשירת הים סיפר הפייטן, כי במעמד זה שוררו בני ישראל "מי כמוך באלים ה'". בכך נוצר הקשר בין הפיוט לבין הפסוק "מי כמוך באלים ה'", המופיע בתפילה. תבניתו של פיוט מי כמוך הייתה קבועה, וכללה מחרוזות בנות ארבעה טורים, כשהטור הרביעי מכיל שיבוצים מקראיים המסתיימים במילה זהה לאורך כל הפיוט.¹ הדגם הספרדי של מי כמוך, שנתחבב על פייטני ספרד בכל הדורות, נפוץ כנראה במהירות רבה והגיע למזרח עוד לפני סוף המאה העשירית.² דגם זה אומץ גם בידי פייטנים שהושפעו מן הפייטנות הספרדית ופעלו בארצות אחרות, ובכללן פרובנס, איטליה, צפון אפריקה, ותרכיה ויוון.³

1.2 פיוטו של רבי יהודה הלוי לשבת זכור

סוג הפיוט מי כמוך הגיע לכדי שלמות בספרד, ובמיוחד בפיוט ר' יהודה הלוי (להלן ריה"ל). משורר נודע זה חיבר מספר פיוטי מי כמוך המספרים את סיפור בריאת העולם וקורות עם ישראל. ברם פיוט מי כמוך שחיבר ריה"ל לשבת זכור, השבת שלפני חג הפורים, נתייחד בכך שהוא מספר את סיפור מגילת אסתר ולא את סיפור בריאת העולם ותולדות העם.⁴ פיוט זה פותח במחרוזת הכותרת "מי כמוך. ואין כמוך. מי דומה לך. ואין דומה לך", ולאחריה 82 מחרוזות (סטרופות) בעלות ארבעה טורים. שלושת הטורים הראשונים בכל מחרוזת חוזרים ביניהם, ואילו הטור הרביעי מסתיים לכל אורך הפיוט במילה לו. ריה"ל הרבה לשבץ בפיוט זה חלקי

1 פליישר, היוצרות, עמ' 575-591; הנ"ל, "חידושי האסכולה הפייטנית הספרדית בפיוטי היוצר", הספרות ד (תשל"ג), עמ' 343-345; חזן, פיוט, עמ' 67-68; הנ"ל, השירה, עמ' 125.

2 פליישר, היוצרות, עמ' 589.

3 שם, עמ' 590-591.

4 חזן, השירה, עמ' 125.

פסוקים מן המקרא ומיזות לפסוקים רבים אחרים הן בסופי המחרוזות, כמתחייב מתבנית הפיוט, הן בגוף המחרוזות.⁵

פיוט זה נחלק לארבעה חלקים. בחלקו הראשון מופיע אקרוסטיכון א"ב (מחרוזות 1 עד 22), כאשר בחמש המחרוזות הראשונות, א' עד ה', פותח גם הטור השני באות האקרוסטיכון בהתאמה. באות ג' פותח גם הטור השלישי באות האקרוסטיכון: "גמלני מאז טובות. גלויות ידועות ללבבות. גם אם יהיו הצרות קרובות. אשרי כל חוֹכֵי לו". בחלקו השני של הפיוט מופיעה באקרוסטיכון חתימת הפייטן "אני יהודה הלוי הקטן ברבי שמואל הלוי" (מחרוזות 23 עד 51). בחלק השלישי מופיע שוב אקרוסטיכון א"ב (מחרוזות 52 עד 73), והפיוט מסתיים בחלק הרביעי, באקרוסטיכון "אני יהודה" (מחרוזות 74 עד 81). בסוף הפיוט לאחר האקרוסטיכון "אני יהודה" הוסיף ריה"ל מחרוזת המתחילה באות ד' (מחרוזת 82). מבחינה סיפורית מהוות שש המחרוזות הראשונות פתיחה המרוממת את שם האל ומשבחת את החסדים שהרעיף על עמו. לאחר מכן ולרוב אורכו של הפיוט (ב-69 מחרוזות) מספר ריה"ל את סיפורה של מגילת אסתר ואת סיפור נס פורים, בפתחו במילות המגילה עצמה – "ויהי בימי אשורוש". חלקו האחרון של הפיוט פותח במחרוזת המציינת את מצוות חג הפורים (מחרוזת 74), ולאחריה שמונה מחרוזות שמתואר בהן נס קריעת ים סוף. כמו כל פיוטי מי כמוך מסתיים גם הפיוט שלפנינו במעמד שירת הים ובמילים "מי כמוך באלים ה'".

1.3 מיקום הפיוט מי כמוך לשבת זכור בתפילה

עם השתנות מבנה התפילה ומנהגיה בקהילות יוצאי ספרד והמזרח במאה ה-16 הוצאו כמעט כל הפיוטים מתוך מסגרות התפילה.⁶ בעקבות זאת נעלמו פיוטי מי כמוך כמעט לגמרי, למעט הפיוט מי כמוך של ריה"ל לשבת זכור, שנתחבב על הקהל, כנראה משום שהוא מספר את סיפור המגילה בחרוזים. בקהילות אחדות נקראת שבת זכור שבת מי כמוך, עובדה המעידה על מרכזיותו של פיוט זה. כיום נאמר הפיוט בקהילות ספרד והמזרח בשבת זכור בהקשר של סיפור פורים ולא עוד בהקשר של ברכת הגאולה. מקום אמירתו המדויק משתנה בקהילות שונות. בחלקן נאמר פיוט זה לפני "ברוך שאמר" ובאחרות לפני קריאת התורה, לאחר חזרת הש"ץ וקדיש לתקבל. יש קהילות שאומרות אותו אחרי קריאת התורה, ויש השרים אותו גם

5 שימוש זה מקורו בדרך של דרשות להסתמך על פסוק מקראי, והגיע דרך הפיוט הקדום אל הפיוט הספרדי. ראה חזן, יהודה הלוי, עמ' 244.

6 חזן, השירה, עמ' 125; הנ"ל, פיוט, עמ' 70.

בתפילת מנחה.⁷ בתאפילאלת אשר בדרום-מזרח מרוקו נהגו לומר את הפיוט מי כמוך בעיקר בחג הפורים עצמו. ה"תושבים" במלאח פאס אשר התפללו בבית הכנסת הידוע בשם צלא דלפאסין⁸ אמרו את הפיוט הזה ביום פורים בתפילת שחרית באמצע שירת הים; בהגיעם לפסוק "מי כמוך באלים ה'" הפסיקו את קריאת שירת הים וקראו את הפיוט לריה"ל.⁹ ברור אם כן כי המתפללים בבית הכנסת הזה לא קיבלו את דעת המקובלים מן המאה ה-16 שאין לומר פיוטים באמצע התפילה. בבתי הכנסת האחרים של פאס ובקהילות אחרות במרוקו הועברה אמירת הפיוט מי כמוך לשבת זכור, ושולבה בפסקה של "נשמת כל חי" אחרי הפסוק "כל עצמותי תאמרנה ה' מי כמוך". הרב נסים בן-הרון מקונסטנטין, שהיה מתלמידיו של הרב יוסף בן דוד גנאסיה, מגדולי הרבנים בעיר זו, סיפר לי כי בבית הכנסת שהתפלל בו נהגו לשיר את הפיוט מי כמוך בשבת זכור בלבד אחרי תפילת שחרית. הרב שלום זרביב, נכדו של הרב שמעון דוכאן, שהיה רב נודע בקונסטנטין, העיד בפניי כי בבית הכנסת שהתפלל בו קראו את הפיוט מי כמוך בשבת זכור בתוך תפילת נשמת.¹⁰

1.4 תפוצת התרגומים לפיוט מי כמוך לשבת זכור

הודות לפופולריות הרבה של הפיוט מי כמוך של ריה"ל לשבת זכור בקהילות ספרד והמזרח הוא תורגם ללשונות יהודים שונות. רוב התרגומים של פיוט זה הם בערבית היהודית לענפיה, הן מן המזרח הן מן המערב.¹¹ תרגומיו הערביים-היהודיים של

- 7 ראה זרביב, מי כמוך, עמ' 7.
- 8 בית הכנסת צלא דלפאסין במלאח פאס שימש עד שנות השישים או ראשית שנות השבעים של המאה העשרים, ובשנים האחרונות לפעילותו התפללו בו רק בימים הנוראים. ראה י' תדגי, הספר והדפוס העברי בפאס, ירושלים תשנ"ד, עמ' 59-60.
- 9 ראה ספר אהבת הקדמונים, סידור תפילות מכל השנה כמנהג ק"ק התושבים יצ"ו שבעוב"י פאס יע"א (מארוקו), ירושלים תרמ"ט, עמ' יב. תודתי הרבה לפרופ' יוסף תדגי, שמסר בידי מידע זה. תודתי גם לד"ר שלמה אלקיים, שמסר לי כי מנהג זה הוא מנהג קדום בפאס.
- 10 מבקשת אני להודות לרב נסים בן-הרון ולרב שלום זרביב, יוצאי קהילת קונסטנטין, אשר תרמו מזמנם והשיבו בחפץ לב על שאלותיי.
- 11 פיוטים תורגמו לערבית יהודית כבר בימי הביניים. למשל, תרגום הבקשות של רס"ג ותרגום התוכחה "אם לפי בחרך" לרס"ג. ראה ח' פרי (פלאום), "התפילה והפיוט בלשון-לעז בימי הביניים", תרביץ כד (תשמ"ז), עמ' 434-435. ראה גם י' רצהבי, "על תרגומי תפילות עבריות לערבית", תרביץ כה (תשט"ז), עמ' 101; טובי, ליטורגיה, עמ' 50-52; הנ"ל, "תרגומו ופירושו הערביים של ר' יצחק בן שמואל הספרדי לתוכחה אם לפי בחרך לרס"ג", תעודה יד (תשנ"ח): מפגשים בתרבות הערבית-היהודית של ימי-הביניים, דברי הוועידה הרביעית של החברה לחקר התרבות הערבית-היהודית של ימי-הביניים, עמ' 57-68. ראה Y. Tobi, "Translations of Sa'adia Liturgical Works into Arabic", in Y. Avishur & Z.

פיוט זה הגיעו לידינו בכתבי יד,¹² בדפוסים¹³ ובהקלטות שנעשו בידי חוקרים אחדים.¹⁴ בכללם תרגומים מארם צובא, מדמשק, מבגדאד ומאלכסנדריה – במזרח; ותרגומים מקזבלנקה, ממראכש, מתאפילאלת, מתוניס, מאלג'יר ומקונסטנטין – במערב. הפיוט לא תורגם לערבית יהודית בפי יהודי תימן.¹⁵ בשל אורכו של הפיוט

- Yehuda (eds.), *Studies in the History and Culture of the Jews in Babylonia, Or* Yehuda 2002, pp. 203–230. וראה גם י' טובי, "תרגום רב סעדיה גאון לתפילת השחר 'אתה הוא ה' לבדך'", בין עבר לערב ג (תשס"ד), עמ' 7–30. תרגום "ציון הלא תשאליו" לר' יהודה הלוי מופיע בכתב יד שזמנו המשוער לדברי לבדב הוא המאה ה'17. ראה ו' לבדב, "תרגום ערבי של 'ציון הלא תשאליו' לר' יהודה הלוי", מהות יח (תשנ"ז), עמ' 81–85. טובי סבור שזמן חיבורו של תרגום זה קדום יותר; ראה טובי, ליטורגיה, עמ' 52. תודתי לפרופ' יוסף טובי על שהפנה את תשומת לבי לדיון זה. בנוגע לתרגומי תפילות ראה גם י' קאפח, "תרגומים ערביים של תפילת 'שמונה עשרה'", תרביץ כו (תשי"ז), עמ' 197–208; י' רצהבי, "למעמד הלשון הערבית בבית-הכנסת התימני", תרביץ כו (תשי"ז), עמ' 333–335. על תרגום לערבית של קריאת שמע וברכותיה מתימן ראה טובי, ליטורגיה, עמ' 59, 61–65.
- 12 לכתבי יד שמופיע בהם תרגומו של הפיוט לערבית היהודית ראה שיטריה, השירה, עמ' 191 הערה 153; בר-אשר, לשון לימודים, חלק א, עמ' 105. בקטלוג של המכון לתצלומי כתבי יד עבריים בבית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי בירושלים מופיעים כתבי יד של תרגומי הפיוט הזה לערבית יהודית ממרוקן, מארם צובא, מעיראק ועוד.
- 13 מבחר מן הנוסחים של תרגום הפיוט מי כמוך שהופיעו בדפוס מובא ברשימת המקורות בסוף המאמר. ברי כי לא נוכל למנות כאן את כל הדפוסים של תרגום פיוט זה. וראה גם שיטריה, השירה, עמ' 191 הערה 153; י' רצ' טובי, הספרות הערבית-היהודית בתוניסיה (1850–1950), תל אביב תש"ס, עמ' 25–26.
- 14 השרח לפיוט מי כמוך הוקלט בידי פרופ' חיים זעפרני מפי רב בן תינגר (שבעמק התודגה), ונוסחו פורסם במלואו. ראה זעפרני, מי כמוך. זהו פרסום מעודכן ומתוקן של השרח לפיוט מי כמוך, אשר פורסם כבר קודם לכן בידי זעפרני: *Journal*: H. Zafrani, "Mi Kamoha", *Asiatique* 252, 2 (1964), pp. 169–196. וראה עוד מאמריו "L'enseignement traditionnel de l'hébreu et du judaïsme au Maroc", *Journal Asiatique* 252 (1964), p. 101; "L'enseignement traditionnel de l'hébreu et du judaïsme dans les communautés du Todgha (Haut Atlas)", *REJ* 123 (1964), pp. 197–198. הקלטה רצופה של תרגום הפיוט מי כמוך לערבית יהודית על פי מסורת תאפילאלת מפי הרב אברהם בן-הרוש ז"ל נעשתה בידי בנו, פרופ' משה בר-אשר. ראה בר-אשר, המילים העבריות, עמ' 190–191.
- 15 נזכיר כי בתחום תרגומי המקרא ידועה מרכזיותו של תפסיר רס"ג בקרב יהודי תימן. ראה למשל י' בלאו, "על האידיאל הלשוני של יהודי תימן בכתבתם הערבית במאות האחרונות", בתוך י' גמליאל, מ' מסורי כספי וש' אביזמר (עורכים), ארחות תימן, ירושלים תשמ"ד, עמ' 25. ברם נעיר כי ד"ר אורי מלמד מעיד על קיומו של שרח מתימן מראשית המאה העשרים שנכתב בידי ר' יחיא בן ר' אברהם אלרדאעי (תימן, תרמ"ב/1882 – ישראל, תשכ"ד/1964). זהו שרח המתרגם לערבית את התרגום הארמי לשיר השירים ולקהלת והוא נקרא תפסיר תאני,

נהגו בקהילות מסוימות לתרגם רק את חלקו האחרון (מחרוזות 74–82), המזכיר את מצוות פורים ומספר על יציאת מצרים וקריעת ים סוף ומתחיל במשפט "אֶכְלוּ רְעִים שְׁתוּ וּשְׁכְרוּ".¹⁶ ידוע לנו כי לפחות בחלק מהקהילות צפון אפריקה נהגו לשיר את הפיוט מי כמוך גם בתרגומו לערבית יהודית. ברם אין בידינו מידע ודאי, האם הנוסח הערבי-יהודי הושר אף הוא בבית הכנסת בשבת זכור כמו המקור העברי.¹⁷ בתאפילאלת נהגו לומר את הפיוט מי כמוך בחג הפורים הן בעברית הן בתרגום לערבית יהודית. הרב בן-הרון מקונסטנטין סיפר לי שבבית הכנסת בעירו שרו את הפיוט הזה רק בעברית, ואילו את תרגומו של הרב יוסף גנאסיה לערבית יהודית למדו כל אחד בעצמו או בחבורה. הילדים הקטנים בקהילתו אשר למדו בתלמוד התורה נהגו לתרגם את הפיוט לערבית בחוג משפחתם, על פי תרגומו של הרב יוסף גנאסיה. בדומה לכך נמסר לי משמו של הרב יחזקאל מאזוז מנתיבות, כי בג'רבה נהגו הילדים לרשום את התרגום לפיוט במחברותיהם.¹⁸ כן הגיעונו תרגומים של הפיוט מי כמוך בלדינו,¹⁹ באיטלקית יהודית,²⁰ בארמית

- בעוד תרגום רס"ג כונה אצלו תפסיר אוול. התרגום הערבי לתרגום הארמי של מגילת קהלת נדפס בידי ר' שלום רדאעי, בנו של המתרגם, בספר זכר צדיק, ירושלים תשכ"ז, עמ' פג–קג. תודתי לד"ר אורי מלמד, על שמסר בידי מידע זה. ועיין בסוף הערה 11 לעיל.
- 16 נזכיר כאן נוסחי דפוס אחדים שהופיע בהם הפיוט כולו בעברית ורק חלקו האחרון תורגם לערבית: סדור תפלת ישרים לפי מנהג הספרדים בארץ ישראל ובחוף ארץ, יצא לאור בהוצאות השותפים מרדכי חיים אליאו והעורך צאלח ב"ר יעקב מנצור, דפוס מרכז, ירושלים תרצ"ח (הדפסה נוספת: ירושלים תש"ו); סדור תפלת ישרים לפי מנהג הספרדים בארץ-ישראל ובחוף ארץ, העורך צאלח ב"ר יעקב מנצור, דפוס הוצאת ספער, ירושלים תש"ח; סדור שלם אור ישרים לפי סדר בן איש חי... שנהגו לאומרים הספרדים ובני עדות מזרח ומערב, הוצאת בקאל, ירושלים תשל"ח.
- 17 שיטתית, השירה, עמ' 191.
- 18 תודתי לגב' שמחה מדר מנתיבות, על שמסרה לי מידע זה ועל שנתנה בידי צילום של "ספר דרך ישרה" המכיל תרגום תוניסאי של הפיוט שבו עסקינן (ראה רשימת המקורות של תרגום הפיוט בסוף המאמר), וצילום של חלק הפיוט המתורגם בסדור שלם אור ישרים (ראה הערה 16 לעיל).
- 19 למשל הפיוט "מי כמוך ואין כמוך... אדון חסדך כל יחדל" מאת ר' יהודה הלוי, בעברית ובתרגום לאדינו, [קושטא?] ש"ן/1590 בערך; "עשה גדלות ואין חקר נפלאות עד אין מספר; מי כמוך ואין כמוך", רוסיג'וק תרס"ב/1902: "תרגום הפיוט 'מי כמוך' עבור בני עירנו רוסיג'וק, כפי שאנו רגילים לקרוא בשבת זכור בלאדינו. והיות ובתרגום מילולי של פיוט לא ניתן להבין היטב את המשמעות, טרחתי לערוך אותו בחרוזים...", תרגם אליעזר בן נסים מרוסיג'וק.
- 20 תרגום לאיטלקית מוונציה שס"ט מוזכר אצל פרידברג, בית עקד ספרים, עמ' 595. וראה גם דיודון, אוצר השירה והפיוט, עמ' 27.

יהודית,²¹ בפרסית יהודית,²² בתאג'יכית יהודית,²³ ואף תרגום של מחרוזת אחת בברברית.²⁴ מעניין הדבר, כי אף שפיוט זה אינו מופיע בסידור התפילה האשכנזי, קיים תרגום תלת-לשוני של הפיוט לגרמנית, ללטינית ולספרדית שפורסם בידי משה גרמאן (אשכנזי) באמסטרדם בשנת 1700.²⁵

1.5 פיוטי מי כמוך לפורים קטן

עם חלוף השנים היה הפיוט מי כמוך של ריה"ל לשבת זכור פיוט מי כמוך היחיד שהכירו המתפללים, והוא נעשה דוגמה לכל המשוררים שחפצו לפרסם נס שאירע בקהילתם. כך נוצרו פיוטי מי כמוך חדשים המספרים על אירועים מקומיים שהקהילה ניצלה בהם ממצוקה או מאסון. פיוטים אלה נקראו בימים מיוחדים שכוננו פורים קטן, מועד קטן, פורים של קהילה (פלונית) או בכינוי מיוחד על שם המאורע,²⁶ ונקבעו לזכר הנס שאירע לקהילה בעבר.²⁷

21 ראה צבר, מי כמוך. אני מודה לפרופ' י' צבר על שאפשר לי לקרוא את מאמרו בטרם פרסומו.
22 תרגום לפרסית ע"י ה"ר מנחם ב"ר שמואל מרדכי הלוי, ירושלים תרפ"ד. ראה פרידברג, בית עקד ספרים, עמ' 595. וראה גם דוידזון, אוצר השירה והפיוט, עמ' 27. תרגומים של פיוט זה לפרסית מצויים גם בכתבי יד. ראה קטלוג המכון לתצלומי כתבי יד עבריים בבית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי בירושלים.

23 תרגום הפיוט בתאג'יכית יהודית באותיות עבריות מופיע בתוך "תפסיר מי כמוך... עם דיני סעודת פורים ופזמונים לכבוד חג הפורים. נעתק מעברית לפרסית ע"י... שלמה המכונה באבאג'אן פנחסוף מעיר סמרקנד", ירושלים תרפ"ו. בהקדמה כותב פנחסוף: "...ותרגמתי את הפזמון הנזכר בלשון פרסית של בוכרים". זיהוי לשון תרגומו של הפיוט כתאג'יכית יהודית נעשה במפעל הביבליוגרפיה העברית בבית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי בירושלים. ראה גם פרידברג, בית עקד ספרים, עמ' 595. מהדורת צילום של תרגום זה נדפסה בירושלים בשנת תשל"א.

24 תרגום זה הוקלט בידי פרופ' יוסף שיטרית, והוא דיווח עליו בהרצאתו על "תרגומי ההגדה של פסח בברברית" בכנס הנזכר לעיל בהערת הכוכבית. המחרוזת שתורגמה לברברית היא מחרוזת 38: "נערות אסתר הגידוה דבר. שמענו צעקה כיענים במדבר. ומרדכי בלבוש שק עבר. לא ידענו מה היה לו". תודתי לפרופ' יוסף שיטרית על שמסר לי מידע זה.

25 התרגום נדפס בספר יובילוס יודאיקוס. בהקדמה העברית לספר זה נכתב: "...כה"ר משה גרמאן ושלשה לשונות בחר דל עני ואביון להעתיקו בדקדוק לשונו לשון לטין ולשון נופל על הלשון לשון אלאמן ודבור דבור על אופניו לשון ספרדי לשם ולתהלה ולתפארת...". תרגומו של הפיוט בשלוש הלשונות הללו נדפס באותיות לטיניות ומופיע בשלושה טורים לצד המקור העברי (בעמ' 4-27). ראה גם דוידזון, אוצר השירה והפיוט, עמ' 27; פרידברג, בית עקד ספרים, עמ' 595; זעפרני, מי כמוך, עמ' 102.

26 Purims, Special", *EJ* 13 (1971), cols. 1396-1400, ושם גם רשימה ארוכה של מועדי פורים קטן" בקהילות השונות והאירועים שהם מציינים; B. H. Hary, *Multiglossia in Judeo-Arabic, with an Edition, Translation, and Grammatical Study of the Cairene Purim Scroll*, Leiden 1992, pp. 123-124; לוינסקי, ספר המועדים, עמ' 297-322 (פורים שני).

27 פיוטי מי כמוך מקומיים מצפון אפריקה כוללים למשל: פיוט מי כמוך לזכר הצלת יהודי

מאחר שבמאמר זה נתמקד בתרגום ערבי־יהודי מאלג'יריה לפיוט מי כמוך של ריה"ל, אזכיר כי גם באלג'יריה עצמה נכתבו פיוטי מי כמוך לזכר מספר נסים מקומיים. באלג'יר נחוגו שני מועדי "פורים קטן". הראשון שבהם, המכונה פורים אדום (או פורים אנצאר [הנוצרים]), נחוג ב' במרחשוון ומציין הצלה מכיבוש אלג'יר בידי הנוצרים בשנת ש"א (1540). "פורים קטן" נוסף נחוג באלג'יר ב"א בתמוז לזכר הנס שאירע לקהילה בשנת קהל"ת (1775). לשני מועדים אלו נתחברו מספר פיוטי מי כמוך.²⁸ אף בעיר והראן (אוראן) אשר במערב אלג'יריה נחוג "פורים שני" לזכר הנס שאירע בעיר זו בשנת 1830 ערב הגעת הצרפתים לעיר, עת ניצלו היהודים מטבח. אף מאורע זה תואר בפיוטי מי כמוך מיוחדים שחוברו לזכרו.²⁹

2. שרח לפיוט מי כמוך מקונסטנטיין

במאמר זה נדון במאפייניו של השרח לפיוט מי כמוך שהעלה על הכתב רבי יוסף בן דוד גנאסיה מקונסטנטיין. הרב יוסף גנאסיה, שחי בשנים תר"ם–תשכ"ב (1879–1962), היה מגדולי הרבנים בעיר קונסטנטיין ואף ניהל את בית המדרש

טריפולי בשנת תס"ה (פורים אלשריף) – ראה חזן, פיוט, עמ' 72–74; פיוט מי כמוך לזכר הצלת יהודי טריפולי בשנת תקנ"ה (פורים בורגול) – ראה י' טובי, "פיוט לא נודע לרבי יצחק לוזון על פורים בורגול (טריפולי תקנ"ה/1795)", בתוך י' בן-עמי (עורך), מחקרים בתרבותם של יהודי צפון-אפריקה, ירושלים תשנ"א, עמ' 75–82; "מעאודא פלחן די מי כמוך עלא היתליר" – ראה מ' שרף, מגילת היטלר בצפון אפריקה: ספרות יהודית במרוקו ובתוניסיה על מפלת הנאצים, לוד תשמ"ח, עמ' 15–21.

28 לוינסקי, ספר המועדים, עמ' 303–304, 308; חזן, פיוט, עמ' 72; "Purims, Special", *EJ* 13; (1971), cols. 1396–1397

29 אחד הפיוטים הללו, שנכתב בידי הרב מסעוד צ'רמון, ניצוק בתבנית דומה לפיוטו של ריה"ל מבחינת מבנה המחרוזות, החריזה הפנימית, סיום כל מחרוזת במילה לו ועוד. סיפור המאורע עצמו פותח במילים "ויהי מימי מלך אַרְגִּיל חֶסֶן בַּאֲשָׁא", על פי נוסח משפט הפתיחה של מגילת אסתר המשמש גם בפיוטו של ריה"ל. המחרוזות הראשונה בפיוט זה פותחת במילים "אדיר ונעלה בגובה מרומים", והאקרוסטיכון מציין "אני מסעוד ברבי יהודה צ'רמון חזק אמן נצח סלה ועד שר". דפוסים של פיוט זה: מסעוד צ'רמון, נוסח פיוט מי כמוך על הנס שנעשה פה והראן, ירושלים תרס"ו; נוסח פיוט מי כמוך מאת הרב הגדול כמוהר"ר מסעוד צ'רמון ז"ל על הנס שנעשה פה מתא מחסיא והראן..., דפוס משה חלואה, אוג'דה תשי"א. ראה גם א' אלמאליח, "מי כמוך לפורים של והראן", הד המזרח, כרך ו, גיליון יט (תש"ט), עמ' 8–9. פיוט 'מי כמוך' נוסף נכתב לתיאור הגעת הצרפתים לאלג'יר בשנת 1830, והוא מצוי עדיין בכתב יד. פיוט זה, המכונה "מי כמוך על ביאת הצרפתים לארגיל", מתחיל בדף קסח ע"ב בכתב יד של מחזור מנהג צפון אפריקה (ארגיל) לשלוש רגלים, תרכ"ו (ירושלים בניהו ז 042). כתב יד זה הועתק מכתב יד אחר שנכתב בשנת תפ"ח. תחילתו של הפיוט במילים "אצילי עמי התפללו", ובסופו מופיעות המילים "הכינה... מרדכי בן... ר' יצחק ן' שמול".

לרובנים "עץ חיים" בעיר זו. הרב גנאסיה שאף להעניק לבני קהילתו בכלל, ולתלמידיו בפרט, השכלה תרבותית-דתית יהודית רחבה תוך שמירת המסורת הערבית-היהודית, בעיקר נוכח מגמות ההתפשטות של התרבות הצרפתית. במסגרת מפעלו היצירתי רחב היריעה העלה הרב גנאסיה על הכתב מסורות תרגום של חלקים מן המקרא ואף של ספרות בתר-מקראית, כגון ההגדה של פסח והפיוט מי כמוך שבו עסקינן. הרב יוסף גנאסיה תרגם לערבית יהודית גם הושענות,³⁰ סליחות,³¹ אזהרות³² וכן קטעים מסוימים מן התפילה.³³ נוסף על כך תרגם הרב גנאסיה את המשנה ופירשה בערבית יהודית, תרגם את משנה תורה של הרמב"ם, את פירוש הרי"ף לתלמוד ועוד. בין חיבוריו המרובים נכללים גם קובצי דינים, מילונים וספרי דקדוק.³⁴ את השרח לפיוט מי כמוך כלל הרב יוסף גנאסיה בספר ילדה מלפָה, שהוקדש לבתו שנפטרה בצעירותה. הספר נדפס בדפוס עטאלי בקונסטנטיין ב־1934, והוא

- 30 יוסף בן דוד גנאסיה, ספר כבוד אב ואם, ג'רבה תר"ץ, יצא לאור בהוצאה מחודשת, ירושלים תשמ"ז.
- 31 יוסף בן דוד גנאסיה, ספר ימי חגיגה, והוא ספר סליחות לראש חדש אלול מתרג'מין ומפסרין... כרוך עם יוסף בן דוד גנאסיה, ספר שבט יהודה, מג'מועין פיה אדינים דיאל ראש השנה ותרגום ותפסיר אסליחות אלי נקולו פי ראש השנה, קונסטנטיין 1933[?]. בספר שבט יהודה ובספר אלפי מנשה המצוין להלן מופיע גם תרגום צרפתי לפיוטים אחדים. יוסף בן דוד גנאסיה, ספר אלפי מנשה, מג'מועין פיה דיני כפור וסליחות וקדושות וסדר עבודה מתרג'מין ומפסרין... תוניס 1940[?].
- 32 האזהרות לשבועות תורגמו בידי ר' יוסף גנאסיה לערבית יהודית, ובנו דניאל הוסיף את תרגומן לצרפתית. האזהרות ותרגומיהן בלוויית טקסטים נוספים פורסמו בשני כרכים: אזהרות לשבועות מאת הרב דניאל גנאסיה, דימונה תשמ"ז.
- 33 למשל, הברכה "ברוך שמה דמארי עלמא", הנאמרת אחרי פתיחת ארון הקודש, תורגמה בידי הרב יוסף בן דוד גנאסיה לשלוש לשונות: עברית, ערבית יהודית וצרפתית. ראה אחר פתיחת ההיכל אומרים "ברוך שמה דמארי עלמא", דפוס חי חדאד, ג'רבה תשי"ז[?], עמ' 1-9. [פרופ' משה בראשן סיפר לי כי בבית הכנסת של יוצאי תורכיה ברחוב רוקט בפריס קוראים את התפילה הזו בספרדית יהודית עד היום.] באותו ספרון (עמ' 9-14) נדפס גם הנוסח העברי של "בקשה לראש חודש" בלוויית תרגומים לערבית יהודית ולצרפתית מאת הרב יוסף גנאסיה. תרגום לערבית יהודית של תפילת כל נדרי מופיע בספר אלפי מנשה מאת הרב יוסף גנאסיה, עמ' 15 (ראה הערה 31 לעיל). נדפס שוב בתוך מחזור קטן ליום הכיפורים, הוציא לאור הרב דניאל גנאסיה, דימונה 1970.
- 34 על פועלו של הרב יוסף בן דוד גנאסיה ראה תירוש-בקר, תרגום לתהילים, עמ' 4-6; Y. Charvit, "Renassia, Yossef", *Encyclopaedia Judaica Year Book*, 1990/91, Jerusalem 1992, cols. 386-387; "הרב יוסף גנאסיה - דיוקנו של מנהיג רוחני באלג'יריה הצרפתית (1879-1962)", בתוך מ' אורפלי וא' חזן (עורכים), התחדשות ומסורת: יצירה, הנהגה ותהליכי תרבות ביהדות צפון-אפריקה, ירושלים תשס"ה, עמ' 89-96. ראה גם א' מרציאנו, ספר מלכי ישרון, ירושלים תש"ס, עמ' 89.

מכיל על פי שערו את "תפסיר מגילת אסתר ומי כמוך ודיני פורים בלערכי".³⁵ נוסף על אלה מופיעה בספר דרשה עברית על סיפור פורים. התפסיר למגילת אסתר המוזכר בשער הספר הוא למעשה חיבור נפרד שכותרתו "ספר מגלת אסתר באלנקודות ואלטעמיים". חיבור זה נדפס בגר'בה בשנת תרצ"ד, ונכרך עם הטקסטים האחרים בספר ילדה מלכה.³⁶

בדיוננו נתמקד במאפייני תרגומו של פיוט זה שהעלה הרב יוסף גנאסיה על הכתב, ונעמוד על רובד הלשון המשתקף במסורת תרגום זו. לשם כך נבחן היבטים שונים של לשון התרגום ונסה לעמוד על תכונותיה.

3. מאפיינים תבניתיים של השרח לפיוט

מבחינה תבניתית שומר התרגום מקונסטנטין על מבנה של מחרוזות בנות ארבעה טורים כבמקור העברי. הטור האחרון, המכיל שיבוץ של פסוק מקראי המסתיים במקור העברי במילה לו, מסתיים תמיד בתרגום לערבית במילה ליה. ברם בתרגום שלפנינו אין המתרגם מקפיד על החריזה הפנימית בין שלושת הטורים הראשונים. חריזה מעין זו מתקיימת רק בחלק מן המחרוזות, וזאת כאשר הטורים החוזרים מסתיימים בצורות הריבוי של זכר ונקבה, בצורות הנטייה של גוף הנסתר או בצורות המלוות בכינויים. ברי כי חריזה במקרים אלה פשוטה לאין ערוך מאשר מציאת מילים חוזרות שאינן משתייכות לתבניות קבועות. כך למשל:³⁷

היום אביעה חידות	אליום ננטק מחאג'יאת
היו מני קדם עתידות	כאנו מן קבל מסתעדדאת

35 הרב דניאל גנאסיה, בנו של הרב יוסף גנאסיה, הוציא לאור בדימונה בשנת תשמ"ב ספר המכיל חלק מספרו של אביו, ילדה מלכה, בלוויית תוספות בעברית ובערבית. בספרו של הרב דניאל מופיעים הפיוט מי כמוך ומגילת אסתר בתרגום לצרפתית בלבד, דהיינו תרגומו של הפיוט לערבית היהודית הוצא מן הספר בנוסחו החדש. מעניין הדבר שדיני פורים ודיני המגילה הושארו בערבית יהודית ולא לוו בתרגום לצרפתית.

36 תירוש-בקר, אחדות הלשון, עמ' 204.

37 בציטוט מקורות ערביים-יהודיים במאמר זה הובאו הציטוטים על פי הכתיב והניקוד המופיעים במקור. רק בסימון תעתיקן של האותיות הערביות ج ו- غ אוחדו הכתיבים השונים כדלקמן: ج סומנה ג', ואילו غ צוינה ג. בציטוט מחרוזות הפיוט בעברית, הובא כאן הנוסח הנדפס בספרו של הרב יוסף גנאסיה (ללא הניקוד המופיע במהדורתו; במקומות מסוימים הובאו סימני ניקוד להקל את הקריאה). במקרים אחדים שניכרה בהם טעות הדפסה, הערתי על כך בהערות שוליים.

תעג'ב פיהם ³⁸ אלפאהם אלאסראר אלמוכ'פייאת כ'אלקי מן לבטן ⁴¹ לכ'דים ליה	נפלא כם המבין צפוני סודות יוצרי מבטן לעבד ³⁹ לן ⁴⁰
צ'בברו עליה יעמל כ'שבה עאלייה כ'מסין ויעללקו עליה קדש למקדשין וישג'ג'ייהא כיף גרצ'ו מן ג'מיע אנג'ג'ארין	יעצוהו עשות עץ גבוה חמשים לתלות עליו קדש קדשים ולהכיניו כחפצו מכל חרשים חרש חכם יבקש לן ⁴²
נג'ג'אר כייס יפתתש ליה	אכלו רעים שתו ושכרו וימי הפורים בשמחה שמרו ועם שמחתכם האביונים זכרו ושלחו מנות לאין נכון לן ⁴³
כולו יא לצחאב אשרבו וסכרו ואיאים פורים בלפרחה אחרו ומעא פרחתכם למגאבן אתפכרו ואבעתו הדייאת לליש מצואב ליה	ממקום אחר ישלח שלומיו עושה שלום במרומיו כי לא כלו רחמיו על כן אוהל לן ⁴⁴
מזן מוצ'אע אכ'ור יבעת עאפואתו עאמל לעאפיהה פי סמאואתו אן ליש נתממו רחמאתו עלא האכד נצתרג'א ליה	ינתן לי נפשי בשאלתי ועמי אדני המלך בבקשתי כי נמכרנו לצורר ולא מפריתי תאות לכו נתתה לן ⁴⁵
ינעטא לייא רוחי בטליבותי וקוומי יא סידי אצולטאן בתצ'ריעתי אן תבוענא לצ'אייק וליש מן העדי שהוות קלבו עטיתי ליה	

בכך שונה התרגום שלפנינו ממרבית התרגומים הערביים-יהודיים האחרים שעיינתי בהם,⁴⁶ אשר כמעט בכולם השתדלו המתרגמים להקפיד על חריזה פנימית לאורך כל

38 בספר ידה מלכה נדפס כאן סיהם, כנראה בשל טעות הדפסה.

39 בספר ידה מלכה נדפס כאן לעבר, כנראה בשל טעות הדפסה.

40 ישעיהו מט 5.

41 בספר ידה מלכה נדפס כאן לבט, כנראה בשל טעות הדפסה.

42 ישעיהו מ 20.

43 נחמיה ח 10.

44 איכה ג 21.

45 תהלים כא 3.

46 לבירור שאלות אחדות עיינתי עיון ראשוני בלבד בתרגומים ערביים-יהודיים נוספים לפיוט מי כמוך מארצות שונות במזרח ובמערב, ובכללם תרגומים מתוניסיה, מאלג'יריה, ממרוקן (קזבלנקה, מראכש, סאלי, תינג'יר), מסוריה (ארם צובא ודמשק) ומבגדאד. פרטיהם הביבליוגרפיים של תרגומים אלה מופיעים ברשימת המקורות שבסוף המאמר. נעיר כי בתוך מבחר התרגומים הללו ניכרות מספר מסורות תרגום שונות של פיוט זה.

תרגום הפיוט, אם כי לעתים נאלצו להוסיף לשם כך מילים שאינן מופיעות במקור העברי.⁴⁷ רק בתרגום אחד מבין אלה שעיינתי בהם נהג המתרגם מבחינה זו בדומה לתרגומו של הרב גנאסיה.⁴⁸

4. מאפיינים תחביריים

4.1 צמידות למקור העברי

כאופייני לשרוח המאוחרים צמוד התרגום הערבי הקונסטנטיני לסדר המילים העברי של המקור, אולם ניכרת הקפדה על התאמת מינן הדקדוקי של המילים על פי הערבית. מעטים ביותר הם מקרי הגררה שהתרגום הערבי נגרר בהם אחר מינה של המילה העברית. למשל:

פתשגן הכתב להיות היהודים	נסכת לכתבה באש יכוננו ליהוד
להרוג בשונאיהם עתידים	יקתלו כארהינהם מסתעדדין
כי נפל פחד מרדכי על המורדים	אן טאח כ'וף מרדכי על למכ'אלפין
ושלום היה לו ⁴⁹	ולעאפייה כאן ליה

מחרוזת 68

בדוגמה זו תורגמה המילה העברית שלום, שמינה זכר, באמצעות המילה הערבית עאפיה, שמינה נקבה.⁵⁰ ברם הצורה הפועלית בעבר היה תורגמה לערבית בלשון זכר כאן ולא בלשון נקבה כיאה לעאפיה, וזאת בהשפעת המקור העברי.

4.2 מילית המושא הישיר "את" לא תורגמה

צמידותו של התרגום ניכרת בכך שמול כל מילה במקור העברי מופיעה מקבילה ערבית, למעט מילית המושא הישיר את, אשר לא תורגמה בשרח לפיוט זה. למשל:

כטוב לב המלך ביין	כיף חסן קלב אצולטאן בשראב
אמר להביא לפניו את יפת העין	קאל ליג'יב קודדאמו זינת אלעין

מחרוזת 11

47 בראשר, המילים העבריות, עמ' 190-191. כך נהג גם התרגום הארמי-יהודי של פיוט זה מבידרוג (פרס); ראה צבר, מי כמוך, עמ' 96-97.

48 תפלת ישרים (בגדאד).

49 מלכים א ה 4.

50 ראה גם תרגום מחרוזת 44 של פיוט זה המובא בסעיף 3 לעיל (שלומי - עאפיאתו; עושה שלום - עאמל לעאפייה). השימוש במילה עאפיה כתרגום למילה העברית שלום מוכר אף ממסורות השרח במרוקו. ראה בראשר, השרח המערבי, עמ' 31. וראה גם הנ"ל, לשון לימודים, חלק ב, עמ' 399, 402-403; חלק ג, עמ' 138; מסורות מקבילות, סעיפים 14, 17.

כך נהג המתרגם גם כאשר המילית את הופיעה בחלק הפסוק במדבר טז 5 אשר שובץ בסוף מחרוזת 52, והמילית את לא תורגמה בו:⁵¹

ויוֹדַע יי את אשר לו ויעררף אללאה אלי ליה מחרוזות 52

מבחינה זו מצטרף השרחה לפיוט מי כמוך אל השרוח לחיבורים בתר-מקראיים אחרים מקונסטנטיין, כגון זה של ההגדה של פסח וזה של מסכתות המשנה (למעט פרקי אבות⁵²), שאף בהם לא תורגמה המילית את. זאת לעומת השרוח לספרי המקרא שהעלה הרב גנאסיה על הכתב, שהמילית את תורגמה בהם בקביעות באמצעות המילה אילא (למעט התרגום לקהלת).⁵³ דוגמה לכך נמצא למשל בדניאל א 9, "ויתן האלהים את דניאל לחסד ולרחמים לפני שר הסריסים", שתורגם "וג'על אללאה אילא דניאל ללפ'צ'ל ולראחמא קדאם קאייד לקוייאד".⁵⁴ בדומה לכך תורגם המשפט "יהושע בן פרחיה אומר: עשה לך רב וקנה לך חבר והוי דן את כל האדם לכף זכות" ממשנה אבות א, ו "יהושע ולד פרחיה יקול: אצנע לידך רבי, וכסב לידך צאחב, וכוון שארע אילא ג'מיע אלכנאדם לכף זכות".⁵⁵

תרגום המילית את במילה אילא או איאת מוכר מתרגומים ערביים-יהודיים למקרא במזרח ובמערב,⁵⁶ ומופיע אף בתרגומים פרה-סעדיניים.⁵⁷ מן המפורסמות הוא כי מילית זו תורגמה כבר בידי אונקלוס, אולם רס"ג בתפסיר שלו לא תרגמה.

51 הרב גנאסיה לא העלה על הכתב את השרחה לתורה על פי מסורת קונסטנטיין, ועל כן אין ביכולתנו להשוות את תרגומו של חלק פסוק זה בפיוט לתרגומו בשרחה לתורה. וראה הדיון בסעיף 9 להלן.

52 ראה להלן.

53 תירוש-בקר, אחדות הלשון, עמ' 201, 203-204.

54 גנאסיה, דניאל.

55 גנאסיה, פרקי אבות.

56 לסיכום הנושא ראה תירוש-בקר, תרגום התהילים, עמ' 294-297. וראה גם ד' דורון, "לדרכי התרגום של המילית 'את' ב'אלשרח אלסוסאני לכמסת ג'זא אלתורה'", בתוך "מנצור (עורך), מחקרים בערבית ובאסלאם, כרך ב, רמת גן תשל"ח, עמ' 9-25.

57 ' טובי, "שרידי תרגום ערבי לתורה קודם לתפסיר רב סעדיה גאון", מסורות ז (תשנ"ג), עמ' 89-90; הנ"ל, "תרגום ערבייהודי עממי נוסף לתורה", בתוך מ' בר-אשר (עורך), מחקרים בלשון העברית ובלשונות היהודים מוגשים לשלמה מורג, ירושלים תשנ"ו, עמ' 486. עיין גם J. Blau, "On a Fragment of the Oldest Judaeo-Arabic Bible Translation Extant", in J. Blau & C. Reif (eds.), *Genizah Research after Ninety Years: The Case of Judaeo-Arabic*, Cambridge 1992, pp. 32-33 (הוראת 'עם').

רק בתרגום למחרוזת אחת בפיוט מי כמוך הופיעה ל' לציון המושא הישיר (כתרגום למילית את), כנראה כדי למנוע רצף של שני שמות פרטיים, שאחד מהם משמש נושא והשני מושא:

	אחר כל אלה הדברים	ורא ג'מיע האד למסאייל	
מחרוזת 23	אחשורוש את המן הרים	אחשורוש להמן רפפע	

ציון המושא הישיר על ידי ל' (או ב' או אף על ידי כינוי מוקדם הרומז אליו) הוא קו אנליטי שניתן למצוא לו דוגמות מעטות כבר בערבית הקלסית, אך הן הולכות ומתרבות בערבית הבינונית המאוחרת,⁵⁸ ומתועדות אף בלהגים שונים.⁵⁹

4.3 תוספות בטקסט התרגום

כאמור, השרח לפיוט מי כמוך צמוד במידה רבה למקור העברי. עם זאת במקומות שונים הוסיף המתרגם בטקסט גופו תוספות מזעריות, כגון כינוי זיקה בתבנית התרגום הערבית וכדומה. דוגמות:

	וְתִדְדַּ שְׁנַת הַמֶּלֶךְ עַד יִהְיֶה חֹקֵר	ותחיירת נעסת אצולטאן חתא אלי' יכון יבחת	
מחרוזת 52	אֶמְתָּךְ מִבְּצַר עֲזוֹ וּמִגְדָּל	חקקך (לאמונה דיאלך) ראהו בחאל ⁶⁰ בלאד חצינה	
	וּבֹרֵג' קוּי		מחרוזת 1

4.4 תוספת בסוגריים המתבקשת מן התחביר הערבי

במקרים מעטים מצינו כי תוספת המתבקשת מן התבנית התחבירית בתרגום הערבי הובאה בסוגריים, בדומה לדוגמות המעטות שהובאו לעיל ואשר נרשמו ללא סוגריים כחלק אינטגרלי של הטקסט הערבי-היהודי. לדוגמה:

ויצעק מר על גולת אריאל ועייט (עייטה) מררה עלא ג'לוות ירושלים מחרוזת 36
במחרוזת זו תורגם הביטוי ויצעק מר באמצעות תבנית של מפעול מטלק המשמשת

58 בלאו, דקדוק, עמ' 179 סעיף 269א, עמ' 178 סעיף 266ד, והשווה גם עמ' 177 סעיף 265ג, וראה גם עמ' 172 סעיף 254ה.

59 תירוש-בקר, תרגום לתהילים, עמ' 297. ראה גם B. H. Hary, "On the Use of *ilā* and *li* in Judeo-Arabic Texts", in A. S. Kaye (ed.) *Semitic Studies in Honor of Wolf Leslau, on the Occasion of his Eighty-fifth Birthday, November 14th 1991*, vol. 1, Wiesbaden 1991, pp. 595–608.

60 בטקסט המודפס בספר ילדה מלכה מופיעה כאן הצורה בהאל, ככל הנראה בשל טעות הדפסה.

בערבית: ועייט (עייטה) מורה, כלומר 'ויצעק צעקה מרה'. דהיינו בסוגריים נוסף המושא הפנימי המאפשר את תוספת הלוואי לצורך תיאור אופן הפעולה. כך התאים המתרגם את התבנית החסרה המופיעה בפיוט לתבנית המוכרת מלשון המקרא.⁶¹ נראה כי בתרגמו טור זה של הפיוט עמד לנגד עיניו של המתרגם הכתוב במגילת אסתר ד 1 שמחרוזת זו מתייחסת אליו, ובסופו נאמר על מרדכי "ויצעק זעקה גדולה ומרה". בתרגום למגילת אסתר שנכרך בספר ילדה מלכה תורגם חלק פסוק זה באופן דומה: "ועאייט עאייטא כבירה ומררא".

דוגמה אחרת מציגה שימוש בסוגריים לצורך הבאת חלופה תחבירית:

מי נתן למססה יעקב למוני מן ג'על ללעפס יעקב לעודיאני
 וישראל לבוזזים הלא יי וישראל, ללפייאין (אלי יפיו) האודא אללאה

מחרוזת 37

במחרוזת זו תורגמה המילה לבוזזים בשתי תבניות שונות המשתמשות באותו השורש. בתבנית האחת מתורגמת צורת הבינוני העברי בצורת הבינוני הערבי ללפייאין, ואילו התבנית השנייה המופיעה בסוגריים מתרגמת את צורת הבינוני העברי באמצעות צורת עתיד נסתרים המלווה בכינוי הזיקה הלהגי אלי: אלי יפיו, שפירושו 'אשר יבזור', דהיינו 'הבוזזים'.

בדוגמה הבאה תורגמה הצורה המְרַבָּה תוך שימוש בכינוי הזיקה הלהגי אלי בלוויית פועל בעתיד ובתוספת המילה ואחד בסוגריים:

הוי המרבה לא לר⁶² בוה (ללואחד) אלי יכתתר ליש ליה מחרוזת 50

בניגוד לדוגמה הקודמת (לבוזזים) לא הובאה כאן התבנית האפשרית החלופית של שימוש בצורת הבינוני הערבית אלמכתתר.

5. תרגומים חלופיים

הרב יוסף בן דוד גנאסיה הרבה להביא בפני בני קהילתו תרגומים חלופיים בסוגריים. בכרבע מן המחרוזות בפיוט מצאנו שימוש באמצעי זה. את המילים המובאות בסוגריים ניתן למיין לסוגים שונים.

61 תבנית דומה מצינו גם בשרח לפיוט מי כמוך ממרוקו: "וגייט גיטא מאררא". ראה מי כמוך (קזבלנקה), עמ' 9; מי כמוך (מראכש); מי כמוך (סאלי [ברצוני להודות לראשי מכוך בן-צבי על שאפשרו לי לצלם את כתב היד]), עמ' 76 ["וגייאט גיטא מאררא"]. בנוסח שפורסם בידי זעפרני לא נוסף המושא הפנימי במשפט זה; ראה זעפרני, מי כמוך, עמ' 109.

62 חבוק ב 6.

5.1 מילה ערבית נרדפת כתרגום חלופי

א. חסדך – פצ'לך (כ'ורך)

מרבית המילים המופיעות בסוגריים משקפות הצעה של מילה ערבית נרדפת כתרגום חלופי לתרגום העיקרי של המילה העברית. למשל:

אדון חסדך בל יחדל יא סיד פצ'לך (כ'ורך)⁶³ ליש יתמע מחרוזת 1

בדוגמה זו מתורגמת המילה חסדך באמצעות מקבילתה המילולית פצ'לך, כשבסוגריים מוצע התרגום האלטרנטיבי כ'ורך, דהיינו 'טובתך'. נראה כי המילה פצ'ל הובאה כתרגום הראשי למילה חסד, משום שהיא המשמשת לתרגום מילה עברית זו במסורת השרח של הרב גנאסיה לספרי המקרא תהלים,⁶⁴ איוב⁶⁵ ודניאל,⁶⁶ והיא התרגום הרווח במגרב למילה חסד. ייתכן שהשימוש במילה זו דווקא משתלשל מתפסיר רס"ג, המשתמש לעתים קרובות במילה פצ'ל לתרגום חסד. ברם נראה שהרב גנאסיה ראה צורך להוסיף תרגום חלופי בסוגריים, בבקשו להבהיר כי פירוש המילה חסדך במחרוזת זו הוא 'טובה' ולא אחת מהוראותיה האחרות של המילה הערבית פצ'ל.⁶⁷ גם במילונו הצרפתי-עברי-ערבי של הרב יוסף גנאסיה תורגמה המילה העברית חסד במילה خَيْر (כ'ור).⁶⁸ ראוי לציין כי פדל (!כך) הוא תרגומה הקבוע של המילה חסד בשרח למקרא על פי מסורת תאפילאלת (דרום-מזרח מרוקו)⁶⁹ והוא מופיע גם במסורות תרגום אחרות במרוקו,⁷⁰ אם כי הרב רפאל בירדוגו ממכנאס השתמש במילה כ'ור בתרגומו למקרא המכונה לשון לימודים.⁷¹

63 בהיקרותה של מילה זו כאן במחרוזת 1 נרשמה ה־כ ללא גרש, בניגוד לתעתיקה הנפוץ בפיוט זה. ראה למשל במחרוזת 3: "גמלני מאז טובות" – "כאפאני מן חין כ'יראת".

64 גנאסיה, תהלים.

65 גנאסיה, איוב.

66 גנאסיה, דניאל. ראה למשל, בתרגום הפסוק דניאל א 9 שהובא לעיל בסעיף 4.2.

67 ראה דווי, מילון, כרך ב, עמ' 266; בוסייה, מילון, עמ' 753. והשווה בראשר, לשון לימודים, חלק ב, עמ' 337.

68 גנאסיה, מילון תלת-לשוני, עמ' 46. יושם אל לב כי הביטוי לעשות חסד מתורגם במילון זה באמצעות הפועל הערבי فَضَّل (פצ'צ'ל); שם, עמ' 204.

69 בראשר, לשון לימודים, חלק ב, עמ' 337.

70 תדגי, מחזור, עמ' 110.

71 בראשר, לשון לימודים, חלק ב, עמ' 337.

ב. קרע – (כ'זזק) קטטע

במחרוזת 36 תורגמה המילה קרע באמצעות מקבילתה הערבית קטטע כשבסוגריים מובא התרגום החלופי כ'זזק, שפירושו 'גזר, חתך, קרע':

קרע מרדכי בגדיו לפני אל (כ'זזק) קטטע מרדכי תיאבו קודדאם אלטאייק

מחרוזת 36

יושם אל לב כי בדוגמה זו הובאה ראשונה דווקא החלופה שבסוגריים. לשם השוואה בדקנו היקרויות נוספות של השורש העברי קרע בספרי מקרא שמסורת השרח הקונסטנטיני שלהם הועלתה על הכתב:

תהלים לה 72	קרעו ולא דמו ⁷³	קטעו וליש סכתו
איוב א 20 ⁷⁴	ויקרע את מעלו	וכ'זזק אילא קמג'תו
איוב ב 12	ויקרעו איש מעלו	וקטעו (וכ'זקו) ראג'ל קמג'תו
משלי כג 21 ⁷⁵	וקרעים תלביש נומה	ותקטיע תלבכס נאום

מתרגום הפסוקים הללו בתהלים, באיוב ובמשלי עולה כי השורשים הערביים-היהודיים ששימשו במסורת השרח הקונסטנטיני למקרא לתרגום השורש העברי קרע הם אכן קטע וכ'זק⁷⁶. בתרגום לאיוב ב 12 מצינו אף את שני הפעלים מופיעים כתרגומים חלופיים זה בצד זה כמו במחרוזת שלפנינו. שימוש בשני השורשים הללו לתרגום השורש העברי קרע מצוי גם בתרגום תפילות לערבית יהודית מוגרבית שהכין רבי שמואל מלכא מפאס.⁷⁷

דומה שהמילה קטטע היא המשמשת גם בלשון המדוברת. היא מופיעה במילונו התלת-לשוני של הרב יוסף גנאסיה,⁷⁸ היא משמשת בפי יהודי קונסטנטיין (על פי

72 גנאסיה, תהלים.
 73 המילה קרעו בפסוק זה מוסברת במחקר כביטוי קצר אשר כוונתו 'עשו לי מעשים רעים'. ראה פירושו של מ' גרובר לפרק זה בתוך עולם התנ"ך: תהלים א, תל אביב 1999, עמ' 161. ברם נראה שבמקום זה תרגם הרב גנאסיה את המילה קרעו באופן מילולי.
 74 גנאסיה, איוב.
 75 גנאסיה, משלי.
 76 קטע משמש אף לציון גזירת שער הראש. ראה איוב א 20 "ויגז את ראשו" המתורגם "וקטטאע אילא (שעאר) ראצו".
 77 כך למשל המשפט "לך אשפיל ואקרע במכאווי לבבי" תורגם "לילך נחדר ונקטטע קלבי בתאזיעי" (בפיוט "אלוהי אל תדינני כמעלי" הנאמר בשחרית של ראש השנה), ואילו "וקרעו הלבבות" תורגם "וכ'זזקו קלבכום" (בפיוט הפותח במילים "משתחווים להדרת קדש", הנאמר בערבית של כיפור). אני מודה לפרופ' יוסף תדגי על שמסר בידי מיידע זה.
 78 גנאסיה, מילון תלת-לשוני, עמ' 108, 122.

עדותו של הרב נסים בן הרוך – (qəʔtʰa^c), בפי יהודי אלג'יר,⁷⁹ בפי יהודי תוניס,⁸⁰ בפי יהודי ג'רבה⁸¹ ולפחות בחלק מן הלהגים הערביים-היהודיים במרוקו.⁸² לעומת זאת הפועל כ'זיק כתרגום לקרע משמש רק בלשון השרח. כך בשרח על פי מסורת תאפילאלת ובלשון לימודים מאת רבי רפאל בירדוגו ממכנאס.⁸³ לא מצאתי תיעוד לשימוש בשורש כ'ז"ק במחקריהם של מרסל כהן ודוד כהן על הערבית היהודית של קהילות אלג'יר ותוניס. במילון בוסייה, המשקף את הערבית האלג'יראית והתוניסאית, תועד השימוש בשורש כ'ז"ק רק בבניין החמישי ובצורת בינוני של הבניין השני.⁸⁴ נעיר כי השורש כ'ז"ק שימש בלשון לימודים גם לתרגום השורשים העבריים בק"ע ובת"ק וגם לתרגום המילה היחידאית במקרא פְּצַמְתָּה (תהלים ס 4).⁸⁵ גם הרב יוסף גנאסיה השתמש בשורש זה כאחד התרגומים למילה יחידאית זו: פְּצַמְתָּה – כ'זיקתיהא (כצצרתיהא).⁸⁶

מעניין לציין כי בשרח למגילת אסתר, שנדפס בג'רבה ב-1934 ונכרך עם הפיוט מי כמוך בספר ילדה מלכה, תורגם חלק הפסוק אסתר ד 1 "ויקרע מרדכי את בגדיו" "ושררף מרדכי לבאסו". הפועל שררף בהוראת 'קרע' מוכר בערבית היהודית המדוברת בג'רבה,⁸⁷ ובהגייה šərrəg הוא מוכר בקונסטנטין⁸⁸ ובלהגים ערביים מוסלמיים בצפון-מזרח מרוקו.⁸⁹ במחוז תאפילאלת נהגה פועל זה šərrəg בפי היהודים ו-šərrəg בפי המוסלמים. תרגום חריג זה של קרע באמצעות שררף לעומת השימוש בפעלים קוטע וכ'זיק במסורת השרח שהעלה הרב יוסף גנאסיה על הכתב מצטרף להבדלים רבים נוספים בין שרח זה של מגילת אסתר לבין מסורת השרח של יהודי קונסטנטין. כפי שטענתי כבר בעבר, נראה שתרגום זה למגילת אסתר לא הועלה על הכתב בידי הרב יוסף גנאסיה עצמו אלא הוא בחר לצרף אותו לספרו

- 79 ראה כהן, אלג'יר, עמ' 203.
 80 ראה כהן, תוניס, עמ' 84, 115, 117.
 81 כך מסרה לי גב' שמחה מדר, יוצאת קהילת ג'רבה.
 82 בפי יהודי פאס שימש qəʔtʰa^c. בפי יהודי תאפילאלת שימש שורש זה בבניין הראשון: qʰa^c. וראה גם קולין, מילון, כרך 6, עמ' 1586–1587.
 83 בראשר, לשון לימודים, חלק ב, עמ' 393; חלק ג, עמ' 466.
 84 בוסייה, מילון, עמ' 279.
 85 בראשר, לשון לימודים, חלק ג, עמ' 185, 188, 297, 394; חלק ד, עמ' 216.
 86 גנאסיה, תהלים, כרך ב, עמ' נה. נעיר כי על אף היות מילה זו יחידאית במקרא השורש פצ"ם מצוי בלשון חכמים, בארמית ובערבית (فصم).
 87 תודתי לגב' שמחה מדר, יוצאת קהילת ג'רבה, על שמסרה לי מידע זה.
 88 לפי עדותו של הרב נסים בן-הרוך.
 89 כך מסר לי פרופ' יוסף תדגי. מקורה של צורה זו ב-فرك. ראה קולין, מילון, כרך 4, עמ' 935.

כתרגום שהיה "מן המוכן", בפנתו במרץ לתרגום חיבורים אחרים שתרגומם טרם הועלה על הכתב.⁹⁰

יושם אל לב כי הפועל קרע במשפט "ולא קרע לנו את היים" תורגם בפועל מוזק בהגדה של פסח "זכר טוב" שפרסם הרב יוסף גנאסיה: "וליס מוזק לננא לבחר".⁹¹ תרגום זה בדיוק מופיע גם בשרח להגדה "לספר מציון" מג'רבה.⁹² ברי כי במשפט זה הוראתו של קרע היא 'בקע', אולם הפועל מוזק שימש גם בהוראה של 'קריעת בגד' בתרגום ערבי־יהודי מג'רבה לבראשית לז 34 "ויקרע יעקב את בגדיו", שבו תורגם הפועל ויקרע באמצעות מוזק.⁹³ מכל האמור לעיל למדים אנו שהפועל קרע זכה לדרכי תרגום שונות בקהילות ישראל במגרב.⁹⁴

ג. מאד – מוג'וד (יאסר)

לעתים מובאת בסוגריים חלופה הלקוחה מלשון הדיבור. כך מצינו במחרוזת 47:

ותיקר עד מאד בעיני המלך ותעזות חתא מוג'וד (יאסר) פי עיינין אצולטאן
מחרוזת 47

במשפט זה תורגמה המילה מאד באמצעות המילה מוג'וד, כשבסוגריים נוסף התרגום

- 90 תירוש-בקר, אחדות הלשון, עמ' 204.
- 91 יוסף בן דוד גנאסיה, ספר זכר טוב, ג'רבה תשכ"ב, דף יז ע"ב. ראה גם בוסייה, מילון, עמ' 931. נעיר כי מפי הרב נסים בן-הרון שמעתי את הגרסה *bazzaq* בחילוף m/b.
- 92 בן ציון כהן, לספר מציון, בו יבא פירושים על ההגדה..., דפוס יעקב חדאד, ג'רבה תרצ"א, דף ל.
- 93 תודתי לגב' שמחה מדר על שמסרה לי פרט זה על פי התרגום שרשם עבורה רבי עתוגי כהן, תושב ג'רבה.
- 94 בהגדת אלג'יר ובהגדת המאה מתוניס תורגם הפועל קרע במשפט "אלו קרע לנו את היים" באמצעות הפועל הערבי שק'. לעומת זאת בהגדה מפאס שימש למטרה זו הפועל קצמלונא. ראה הגדת אלג'יר, פקסימילי של ההגדה הראשונה שנדפסה בצפון-אפריקה, אלג'יר תרט"ו, הו"ל א' הטל, ירושלים תשל"ה, עמ' לג; הגדת המאה, פקסימילה של ההגדה של פסח הראשונה שנדפסה בתוניס בשנת תר"ן, הו"ל א' הטל, ירושלים תש"ן; הגדה דלילי פסחא, מתוך מחזור פאס כ"י ליידין 94, הו"ל ש' אלקיים, כפר מימון תשנ"ח. חלופות של תרגום המילה קרע במשפט זה בהגדות שונות מצפון-אפריקה, ובכללן החלופה כ' מוזכרות אצל A. Maman, "The Sharḥ of the Haggadah from Sefrou (Morocco): Provenance, Linguistic Features, Hebrew and Hebraisms", *Vena Hebraica in Judaeorum Linguis, Proceedings of the 2nd International Conference on the Hebrew and Aramaic Elements in Jewish Languages* (Milan, October 23–26, 1995), *Studi Camito-Semitici* 5, edited by S. Morag, M. Bar-Asher & M. Mayer-Modena, Milano 1999, p. 307

החלופי יאסר. מו'ג'וד מייצגת רובד לשוני גבוה, והיא המשמשת לתרגום תואר הפועל העברי מאד גם בשרח של הרב גנאסיה לתהלים.⁹⁵ המילה יאסר כתרגום למאד לקוחה מרובד להגי יותר,⁹⁶ והיא מתועדת במילונו העברי-ערבי-צרפתי של הרב יוסף גנאסיה עצמו.⁹⁷ אעיר כי על פי עדותם של רבנים בני קונסטנטין שעמם שוחחתי, בלשון הדיבור שימשה המילה *bəzzāf*.⁹⁸ מילה זו, ב'ז'אף, היא הנפוצה בפי יהודי אלג'יר, בעוד שהמילה יאסר מופיעה בפיהם לעתים נדירות כשאולה מלהגים אחרים.⁹⁹ ב'ז'אף משמשת גם בלהגים מרוקניים.¹⁰⁰ יאסר (*yāsər*) היא המשמשת בפי יהודי תוניס.¹⁰¹ מעניין שדווקא יאסר היא שהובאה כאן בסוגריים, ולא ב'ז'אף.

5.2 הצעת פירוש אחר למילה העברית

סוג נוסף של תרגום חלופי הבא בסוגריים הוא הבאת פירוש אחר למילה העברית שבמקור. למשל במחרוזת 57:

לבא לנוד לו ליג'י ליחרר (לינדב) ליה מחרוזת 57

המילה לנוד בכיטוי "לבא לנוד לו", שהוא שיבוץ מאיוב ב 11, מתורגמת באמצעות המילה ליחרר, שפירושה 'להניע', ואילו בסוגריים מובא התרגום לינדב, שפירושו

- 95 למשל, "יקדמונו רחמיך כי דלנו מאד" – "סבכונא רחמאתך אין צ'עפ'נא מו'ג'וד" (תהלים עט 8). ראה תירוש-בקר, תרגום לתהלים, עמ' 301.
- 96 תירוש-בקר, שם, שם. על תרגומים שונים של המילה מאד ובכללם יאסר ראה גם י' אבישור, "על הכינוי 'מקשיה' לתנ"ך ועל תרגומי התורה בערבית-יהודית", תרגומי התנ"ך בערבית יהודית במזרח: סקירות ועיונים, תל אביב יפו תשס"ב, עמ' 204. ראה גם בוסיה, מילון, עמ' 1090. על "יאסיר" בהוראת 'הרבה, מאד' ראה בראשור, לשון לימודים, חלק ג, עמ' 530, 536.
- 97 יאסר רשומה במילון זה כתרגום להרבה. ראה גנאסיה, מילון תלת-לשוני, עמ' 36, 448.
- 98 מילה זו מופיעה כבר אצל דו'ז, מילון, כרך א, עמ' 614.
- 99 כהן, אלג'יר, עמ' 375.
- 100 ראה מרסי, ערבית מוגרבית, עמ' 267; קובה, ערבית מרוקנית, עמ' 197; קולין, מילון, כרך 3, עמ' 692.
- 101 כהן, תוניס, עמ' 238. וראה גם הטל, לקסיקון, עמ' לא, 77. לדברי בראשור יאסיר אופיינית לערבית היהודית בתוניסיה, ולא שימשה ברוב להגי היהודים במרוקו. ראה בראשור, לשון לימודים, חלק ג, עמ' 530. בשרח של יהודי תאפילאלת שימשה המילה *zdda* (תרגום מאד. מילה זו שייכת ללשון השרח, ואינה משמשת בלשון הדיבור של היהודים או המוסלמים במגרב. תרגום זה משקף ככל הנראה את השפעת תפסיר רס"ג, אשר תרגם את המילה מאד במילה הערבית ג'דא. ראה בראשור, השרח המערבי, עמ' 17; הנ"ל, "שכבות הלשון בשרח המערבי", מוליצ'א, עמ' 53. המילה הערבית ב'ז'אף, האופיינית ללשון הדיבור, הופיעה ב"לשון לימודים" של רבי רפאל בירדוגו רק פעמיים (יונה ד 4 כתרגום להרבה; אסתר א 18 כתרגום לוכדי). ראה בראשור, לשון לימודים, חלק ד, עמ' 215.

'לקונן'. התרגום הראשי המילולי יותר מתאר את תנועת הראש (כאות השתתפות בצער), ואילו התרגום החלופי משקף את הבעת הצער עצמה. בשרח לספר איוב תרגם הרב יוסף גנאסיה את המילים "לבא לנוד לו" במילים "ליגי ליחררך (רוצהוּם) עליה",¹⁰² כלומר המילה לנוד תורגמה באותה המילה הערבית ליחררך שפירושה 'להניע', והמתרגם הוסיף בסוגריים את המושא 'ראשם' לצורך הבהרה. להרחבת היריעה נזכיר כי את המילים "ואקוה לנוד" בתהלים סט 21 תרגם הרב גנאסיה "וסתרגיית לתחריקך (לצבר)".¹⁰³ רואים אנו כי בהיקריות שונות של המילה לנוד הרגיש הרב גנאסיה צורך להוסיף על התרגום המילולי משורש חר"ך הבהרה כלשהי בסוגריים, בין שהצורך לכך תחבירי ובין שפרשני הוא. עם זאת בהיקרות אחרת של המילה לנוד בספר איוב הסתפק הרב גנאסיה בתרגום המילולי ולא נזקק לתוספות הבהרה בסוגריים.¹⁰⁴ נעיר כי רס"ג תרגם את הצורה לנוד כאיוב ב 11 בפועל הערבי חזן, המביע את ההשתתפות בצער ולא את תנועת הראש.¹⁰⁵

5.3 חלופת תרגום בעברית או בצרפתית

לעתים רחוקות שימשו הסוגריים להבאת חלופת תרגום בעברית או בצרפתית. כך למשל במחרות 1:

אַמְתָּךְ מְבַצֵּר עוֹז וּמַגְדֵּל חֶקֶקְךָ (לאמונה דיאלק) ראהו בחאל¹⁰⁶ בלאד חצינה
מחרות 1 ובורג' קוי

102 גנאסיה, איוב.

103 גנאסיה, תהלים.

104 איוב מב 11 "וינדו לו וינחמו אתו" – וחרכו ליה וצברו אילו", והשווה לתרגומה של הצורה ניד: איוב טז 5 "וניד שפתי יחשך" תורגם "ותחריק שוארבי ימנע". ראה גנאסיה, איוב. ב"לשון לימודים" לרבי רפאל בירדוגו ממכנאס לא תורגם הפועל לנוד כבואו באיוב ב 11, אולם הוא תורגם בכתובים אחרים: איוב מב 11 "וינדו" – "ונדבו"; תהלים סט 21 "ואקוה לנוד" – "וסרית לנדב"; איוב טז 5 "וניד שפתי יחשך" – "ותחריק שוארבי ימנע". ראה בר-אשר, לשון לימודים, חלק ג, עמ' 402, 492.

105 "ויועדו יחדו לבא לנוד לו ולנחמו" – "ותואעדו אגימעון אן יגייו יתחזון לה ויעאזונה" (ראה תרגום ספר איוב וביאורו בלשון ערבית לרבינו סעדיה גאון בן יוסף פיומי, הוציאור לאור וביאורו בהערות עבריות בנימין זאב באכער, פריס תרנ"ט; והשווה: איוב עם תרגום ופירוש הגאון רבנו סעדיה בן יוסף פיומי, תרגם לעברית, באר והכין יוסף קאפח, ירושלים תשל"ג). והשווה תרגום רס"ג לתהלים סט 21: "ואקוה לנוד" – "ורגיוֹת מן יתחזן לוי" (ראה תהלים עם תרגום ופירוש הגאון רבינו סעדיה בן יוסף פיומי, תרגם לעברית, באר והכין יוסף קאפח, ירושלים תשכ"ו).

106 ראה הערה 60 לעיל.

המילה אֶמְתָּךְ תורגמה באמצעות המילה הערבית המקבילה חקקך כשבסוגריים הובאה אלטרנטיבה פרשנית המשתמשת במילה עברית, לאמונה דיאלך, כלומר 'אמונתך' (מילולית 'האמונה שלך')¹⁰⁷.

בשתי דוגמות נשמרה המילה העברית המקורית בטקסט התרגום, ואילו בסוגריים הובא תרגומה לערבית. בדוגמה הראשונה הובאו שתי אלטרנטיבות – בעברית ובערבית:

גם קבורה לא היתה לך¹⁰⁸ חתא קבורה (דפינה) ליש כאנת ל[ני]ה מחרוזת 71
שתי חלופות אלה מופיעות גם בתרגום של פסוק זה בשרח לקהלת שהעלה על הכתב הרב יוסף גנאסיה.¹⁰⁹
בדוגמה השנייה הובאו שלושה תרגומים חלופיים. ראשונה הובאה המילה העברית, ושתי מילים נוספות בערבית ובצרפתית הובאו בסוגריים:

ויהי בימי אחשורוש וכאן פי איאם אחשורוש
מלך הוקם על כְּרוּשׁ צולטאן תווקקף טלאע כף לברוש (לאסרו) (cyprès)¹¹⁰
מחרוזת 6

נראה שהבאת שתי אלטרנטיבות לתרגום המילה העברית ברוש נובעת מן הקושי בתרגום מונחים מתחום הראליה ומן הרצון להבהירם לקורא באמצעות עולם המונחים המוכרים לו.

אציין כי בתרגום כולו נקרתה רק עוד מילה צרפתית אחת בסוגריים,¹¹¹ והיא המילה talents, הבאה כתרגום ל"כרי כסף":

עשרת אלפים ככרי כסף עשר אלאף זונה (talents) פצ'צ'א' מחרוזת 32
כן מצינו את המילה בנדירה (ובריכוי בנדיראת), שמקורה ב-bandera הספרדית

107 לסוגיית המילים העבריות ראה להלן סעיף 6.

108 קהלת ו 3.

109 גנאסיה, קהלת.

110 בלשון לימודים רבי רפאל בירדוגו תורגמה המילה ברוש באמצעות לבקוס/לבאקוס/לבקאס.
ראה בראשר, לשון לימודים, חלק ג, עמ' 259; חלק ד, עמ' 126–127.

111 כן הופיעה מילה צרפתית אחת בתוך טקסט התרגום ולא כחלופה בסוגריים כשהיא כתובה באותיות עבריות – אצ'אמנת – בתרגמה את המילה העברית יהלום במחרוזת 17: "ותלקח אסתר אל בית המלך גזרת יהלום" תורגם "ותאכ'דת אסתר לבית אצולטאן לאון אצ'אמנת".

ואשר משמשת בערבית האלג'יראית,¹¹² מובאת כתרגום חלופי למילה הערבית המציינת דגל:

ודגלי ארים בדבר כל חוזה ועלאמי (לבנדירה דיאל) נרפפע בכלאם ג'מיע נבי¹¹³
מחרוזת 4

דגלים עברו ביבשה עלאמאת (בנדיראת) ג'אזו פליבס מחרוזת 82

ראוי לציין כי על פי רוב מופיעות במסורת השרח של קונסטנטין רק מילים צרפתיות מועטות. הן משמשות ככלי עזר "לשעת חירום", והובאו בעיקר כאשר נתעורר חשש שמא לא תובן המילה העברית או מקבילתה הערבית-היהודית.¹¹⁴

5.4 שימוש בתרגומים חלופיים כשיטה בשרוח

השימוש בתרגומים חלופיים בסוגריים הוא אחד האמצעים שהרב יוסף גנאסיה נקט גם בתרגומיו האחרים לצורך הבהרת התרגום ולהעשרתו, אם כי הוא ממעט בכך בהעלותו על הכתב תרגום לספרי מקרא.¹¹⁵ ברוב המקרים באה לידי ביטוי בסוגריים לשון גבוהה פחות מלשון התרגום גופו, או מוצע בהם פירוש אחר למילה העברית שבמקור. אמצעי זה משתלב בחשיבה הפדגוגית והדידקטית של רב זה, שמטרתו הייתה לקרב את תלמידיו וקוראיו אל המקורות היהודיים ולוודא שייטיבו להבינם. השימוש בסוגריים הוא למעשה מקבילה צורנית מודרנית לשימוש במילים הערביות קיל, יקאל שנקטו מתרגמים בימי הביניים להצגת אלטרנטיבות תרגומיות. הצעת חלופות תרגום מתועדת כבר בתרגומים פרה-סעדייניים,¹¹⁶ בגלוסרים¹¹⁷ ובתרגומים

112 בוסיה, מילון, עמ' 77; קולין, מילון, כרך 1, עמ' 126.

113 בספר ידה מלכה נדפס כאן נכ', כנראה בשל טעות הדפסה.

114 תירוש-בקר, אחדות הלשון, עמ' 200, 202; הנ"ל, תרגום לתהילים, עמ' 316.

115 ראה ההערה הקודמת. רבי רפאל בירדוגו בחיבורו לשון לימודים הביא רק לעתים רחוקות שתי חלופות תרגום, עם זאת לעתים ליווה את דבריו בהערות קצרות בעברית. ראה בר-אשר, לשון לימודים, חלק א, עמ' 9–10; חלק ד, עמ' 44. וראה דוגמות נוספות לתרגומים חלופיים בחלקים ב' ו-ג' של החיבור. על חלופות תרגום במסורת השרח למקרא מתאפילאלת ראה בר-אשר, מסורות מקבילות. מאמרו זה מבוסס על הרצאתו בכנס הנזכר לעיל בהערת הכוכבית. תודתי לפרופ' בר-אשר על שאפשר לי לקרוא את מאמרו זה בטרם נדפס.

116 J. Blau, "On a Fragment of the Oldest Judaeo-Arabic Bible Translation ראה *Genizah Research after Ninety Years: The Case Extant*", in J. Blau & C. Reif (eds.), *Genizah Research after Ninety Years: The Case of Judaeo-Arabic*, Cambridge 1992, pp. 31–39; טובי, "שרידי תרגום ערבי לתורה קודם לתפסיר רב סעדיה גאון", מסורות ז (תשנ"ג), עמ' 98–99, 110; הנ"ל, "תרגום ערבי-יהודי עממי נוסף לתורה", בתוך מ' בר-אשר (עורך), מחקרים בלשון העברית ובלשונות היהודים מוגשים לשלמה מורג, ירושלים תשנ"ו, עמ' 481–501.

117 M. Polliack, "Bible Translations and Word-Lists in the Cairo Genizah", ראה

קראיים מן המאות העשירית והאחת עשרה.¹¹⁸ רס"ג לעומת זאת לא נהג להשתמש בתרגומים חלופיים בתרגומו למקרא. במקרים הבודדים שמוצאים תרגומים כפולים בתפסיר רס"ג על פי נוסחו בכתב יד סנט-פטרבורג Eyr. II C רואה בהם בלאו גלוסות שוליים שחדרו לתוך הטקסט.¹¹⁹ עם זאת, באחרונה העלה בן-שמאי את האפשרות שתרגומים חלופיים אלו הם פרי עטו של רס"ג עצמו, ועשויים הם לשקף התלבטויות של הגאון ששרדו בהעתקות מסוימות של התפסיר לפני שהושמטו מהעתקות מאוחרות יותר.¹²⁰

6. מילים עבריות

חקר התרגומים (השרוח) מצפון אפריקה בעת האחרונה העלה, כי היסודות העבריים בשרח מועטים ביחס לשיעורו של המרכיב העברי בלשון הדיבור של אותן הקהילות.¹²¹ גם בשרח לפיוט מי כמוך מצינו תמונה דומה. בכל 82 המחרוזות של הפיוט המתורגם הופיעו רק תשע מילים עבריות:¹²² לאמונה (מחרוזת 1), לברוש (6), לחתן (8), אלחסיד (15), וגזרה (50), ישורון (58), אצער (62), קבורה (71), בלקדושה (82). בולטת לעין עובדת היותן של כל המילים הללו שמות עצם.¹²³ אין תמה בדבר, שכן חלק ניכר מן המילים השאולות מן העברית שחדרו לערבית היהודית הן שמות עצם; כך הדבר בלשון הדיבור וכך גם בלשון השרח.¹²⁴ במסורת

¹¹⁸ Bulletin of the Israeli Academic Center in Cairo 21 (1997), pp 31–34

סומך, "שני גלוטארים מקראיים עבריים-ערביים מגניזת קהיר", פעמים 83 (תש"ס), עמ' 39–40; וראה ההפניות הביבליוגרפיות הנוכרות שם בערה 56.

¹¹⁹ M. Polliack, "Alternative Renderings and Additions in Yeshu'ah ben Yehudah's Arabic Translation of the Pentateuch", JQR 84 (1993/94), pp. 209–226

תרגומים חלופיים מופיעים גם בתרגומים קראיים למובאות מספרות חז"ל; ראה O. Tirosh-Becker, "Karaitic Judeo-Arabic Translations of Mishnah Rosh Ha-Shanah: On the Meaning of Ba'alil", JQR 95, 3 (Summer 2005), pp. 542–556

¹²⁰ ' בלאו, "עיונים בכתב-יד מזרחי מתחילת המאה הי"א של תרגום רס"ג לתורה", לשוננו סא (תשנ"ח), א–ב, עמ' 127.

¹²¹ ח' בן-שמאי, "עיונים במסורת הנוסח של תרגומי יפת בן עלי למקרא", יפת בן עלי אלבצרי – פירוש בראשית: קטלוג לדוגמה, מקורות ומחקרים, כרך בסדרה כתבי היד בערבית-יהודית באוספי פירקוביץ', ירושלים תש"ס, עמ' 197–199.

¹²² ראה בראשית, המילים העבריות, עמ' 176, 188–190, 196–197; תירוש-בקר, אחדות הלשון, עמ' 200; הנ"ל, תרגום לתהילים, עמ' 314–316.

¹²³ שלוש מהן (לאמונה, לברוש, קבורה) נזכרו לעיל (סעיף 5.3) במסגרת הדין בתרגומים חלופיים. מרביתן מופיעות בלוויית תווית היידוע הערבית. השווה בראשית. על היסודות העבריים, עמ' 157.

¹²⁴ בראשית, שם, עמ' 164; הנ"ל, המילים העבריות, עמ' 176.

השרח הקונסטנטיני לספרי מקרא שונים מעטות הן המילים העבריות, והן נקרות יותר בתרגומו של הרב יוסף גנאסיה למשנה. בכתיבתו המקורית הפרשנית-הדידקטית של הרב גנאסיה שכיחותן של המילים העבריות גבוהה יותר.¹²⁵ רוב המילים העבריות שהופיעו בשרח הקונסטנטיני לפיוט מי כמוך לקוחות כמקובל מעולם ההווייה היהודי, ובכללן אמונה, חסיד, גזרה, קבורה וקדושה. ברם יש לציין כי המתרגם הותיר את המילים צער וחתן במקורן העברי, אף שיש להן חלופות ערביות מוכרות המשמשות בערבית היהודית.¹²⁶ נציין כי בשרח המרוקאי למי כמוך על פי מסורת תאפילאלת כמעט לא הופיעו מילים עבריות. בנוסח השרח לפיוט זה מתינגיר אשר בעמק התודגה במרוקו, שפורסם בידי זעפרני, הופיעו שש מילים עבריות.¹²⁷ גם בנוסחי השרח לפיוט מי כמוך מן המזרח כמעט לא הופיעו מילים עבריות.

7. תרגומים שלא על דרך הפשט

השרח לפיוט מי כמוך הוא ברובו מילולי ובעיקרו פירוש של פשט הוא; ברם פה ופה מוצאים אנו תרגום של מילה או צירוף שלא כדרך הפשט. שימוש מועט בדרש אופייני למסורות השרח המערבי.¹²⁸ אביא להלן דוגמות מן השרח שלפנינו לתרגום שאינו על דרך הפשט.

7.1 מדרש השם הדסה

השמות העבריים המופיעים בפיוט מי כמוך הושארו בתרגום הקונסטנטיני בצורתם העברית, למעט השם הדסה. בתרגום שלפנינו תורגם שם זה בשתי היקרויותיו בפיוט במילה אלריחאנה, שהיא צורת הנקבה של ריחאן (הדס):

עמו נאמנה הדסה תמה	מעאה תרבבאת אלריחאנה צאפייה	מחרוזת 16
יקיר כשמעו דברי הדסה	עזיז כיף סמועו כלאם אלריחאנה	מחרוזת 42

125 תירוש-בקר, תרגום לתהילים, עמ' 314-316.

126 השווה השימוש במילה חתן לצד ערים בפי דוברי מספר להגים ערביים-יהודיים ממרוקו (ראה בר-אשר, על היסודות העבריים, עמ' 169, הערה 117). נעיר כי המילה העברית חתן הושארה גם בתרגומים לפיוט מי כמוך מבגדאד. המילה צער משמשת גם בלשונם המדוברת של יהודי תלמסאן ועין תימושנת (מערב אלג'יריה); ראה מ' בר-אשר, "המרכיב העברי בערבית של יהודי אלג'יריה (קהילות תלמסאן ועין תימושנת)", מוליצ"א, עמ' 293 הערה 175.

127 בכמה נוסחאות של השרח לפיוט זה מתאפילאלת חדרה מילה עברית בודדת. ראה בר-אשר, המילים העבריות, עמ' 190 והערה 125; זעפרני, מי כמוך, עמ' 104-116.

128 בר-אשר, הדרש בשרח, עמ' 35-44.

מדרש שם זה מקורו בספרות חז"ל. מדרשים הקושרים את השם הדסה לצמח ההדס מופיעים בתלמוד הבבלי מגילה י ע"ב וריג ע"א ובמדרש אסתר רבה ו, ה, שבו נאמר: "מה הדסה ריחה מתוק וטעמה מר כך הייתה אסתר מתוקה למרדכי ומרה להמן". תרגום הדסה ריחאנא משמש באופן עקיב בשתי היקרויותיו של שם זה בפיוט בכל השרוח לפיוט מי כמוך מצפון אפריקה שעיינתי בהם, ובכללם תרגומים ממרוקו, מאלג'יריה ומתוניסיה. תרגום זה מופיע גם בשרוח למגילת אסתר מצפון אפריקה (אסתר ב 7). כך למשל מתועד התרגום ריחאנא בתרגומו של רבי רפאל בירדוגו למגילת אסתר, במסורת השרח מתאפילאלת ובמסורות נוספות במגרב. בעניין זה לא הושפעו מסורות השרח מתרגומו של רס"ג למגילת אסתר, שבו נותר השם הדסה במקורו העברי.
להלן ריכוז הנתונים:

מחרוזת 16	מחרוזת 42 ¹²⁹	שרוח לפיוט מי כמוך
אלריחאנה	אלריחאנה	גנאסיה, ילדה מלכה, מי כמוך
ריחאנא	ריחאנא	גג', תפילה (אלג'יר-תוניס) ¹³⁰
ריחאנה	אריחאנה	מאזוז, דרך ישרה (תוניסיה)
ריחאנא	ריחאנא	מי כמוך (סאלי)
ריחאנא	ארריחאנא	מי כמוך (קזבלקה)
ריחאנא	ריחאנא	מי כמוך (מראכש)
ריחאנא		מי כמוך (תאפילאלת) ¹³¹
ər-rīḥāna	ər-rīḥāna	מי כמוך (תינגיר)

שרוח למגילת אסתר (ב 7)

הריחאנה	מגילת אסתר (נדפסה בג'רבה) ¹³²
ריחאנא	מגילת אסתר (שרח תאפילאלת) ¹³³

- 129 בצירוף "דברי הדסה".
- 130 הרב אליהו חי גג' נולד בתוניס ב-1830 בקירוב. הוא התגורר במשך כעשרים שנה באלג'יר, ובה חובר סידורו, שנדפס בליוורנו בשנת 1883. לאחר מכן שב לתוניס. לפיכך נראה שיש לכנות את נוסח סידורו "נוסח תוניסאי-אלג'יראי". בעיקר נוכח העובדה שר' אליהו חי גג' שאף להפיץ את סידורו גם מעבר לגבולות אלג'יריה. ראה תדגי, מחזור, עמ' 105-107.
- 131 בר-אשר, הדרש בשרח, עמ' 42 והערה 37.
- 132 נכרכה עם ספר ילדה מלכה. ראה הדיון בסעיף 5.1, ב לעיל, וכן תירוש-בקר, אחדות הלשון, עמ' 204.
- 133 בר-אשר, הדרש בשרח, עמ' 42 והערה 37.

134	מגילת אסתר (רבי רפאל בירדוגו, מכנאס)	ריחאנא	
	135	מגילת אסתר (סוסה)	אלריחאנה
	136	רבי מלכא, שחרית לתענית אסתר (פאס)	ריחאנא

לעומת זאת בשרוח לפיוט מי כמוך מן המזרח לא מצינו את התרגום ריחאנא ובמקומו משמשות מילים אחרות:

	מחרוזת 42	מחרוזת 16	
	מִי כִּמּוֹךְ (בגדאד 1)	תִּקְיִיא	
	מִי כִּמּוֹךְ (בגדאד 2)	תִּקְיִיא	
	עבודי, מִי כִּמּוֹךְ (בגדאד)	תִּקְיִיא	
	תפלת ישרים (בגדאד)	הדסה (יאס)	
	מִי כִּמּוֹךְ (ארם צובא 1)	אסתר	
	137	מִי כִּמּוֹךְ (ארם צובא 2)	אסתר
	מִי כִּמּוֹךְ (בני דמשק בירושלים)	צותהא	אסתר

בתרגומים מבגדאד שימשה לעתים המילה המקבילה בערבית העיראקית לציון צמח ההדס, והיא יאס, או בצורת הנקבה המיוודעת אָל יאסה.¹³⁸ תרגום זה הופיע בעיקר

134 בלשון לימודים לרבי רפאל בירדוגו ממכנאס; ראה בראשר, לשון לימודים, חלק ג, עמ' 126.
 135 "וכאן מרובבי פ"י אלריחאנה הייא אסתר בנת עמהו". ראה סדר מגילת אסתר עם פתרון ערבי צח ונקי, הוציא לאור יחייא אמסלם, דפוס מכלוף נג'אר, סוסה תרפ"ג.
 136 ר' שמואל מלכא, תרגום לתפילת שחרית של תענית אסתר. ראה בכרך זה י' תדגי, "תרגומי התפילות מעברית לערבית יהודית מאת שמואל מלכא", עמ' 298.
 137 ברצוני להודות לפרופ' יצחק אבישור על שנתן לי צילום של תרגום זה.
 138 J. van Ess, *The Spoken Arabic of Iraq*², מתועדת אצל yās (=myrtle) מתועדת אצל M. Piamanta, *Dictionary of Post- Classical Yemeni Arabic*, Part 2, Leiden & New York 1991, p. 535; London 1938, p. 183; וראה גם yās (=myrtle) אצל F. Abu-Haidar, *Christian Arabic of Baghdad*, Wiesbaden – (privet) 1991, p. 200 (yēs); D. R. Woodhead & W. Beene, *A Dictionary of Iraqi Arabic: Arabic-English*, Washington 1967, p. 506 (yaas).
 הצורה אַסְי, שפירושה צמח ההדס (myrtle), ראה E. W. Lane, *An Arabic-English Lexicon...*, vol.1, London & Edinburgh 1863, p. 125; וכך גם J. G. Hava, *Al-Faraid Arabic-English Dictionary*, Beirut 1986, p. 16.
 המילה יאס משמשת בערבית יהודית עיראקית. בתרגום של פיוט מי כמוך לארמית יהודית חדשה מבירדוגו (פרס) תורגם השם הדסה, המופיע במחרוזת 16, במילים מגון אָסָה (=כמו הדס). ראה צבר, מי כמוך, עמ' 101.

בהיקרותו השנייה של השם הדסה בפיוט (מחרוזת 42), ברם בהיקרותו הראשונה של שם זה (במחרוזת 16) הוא תורגם באותם השרוח מבגדאד במילה תַקְיָא שפירושה 'צדיקה, יראת שמים'. נראה שתרגום זה מתבסס על המדרש המופיע בבבלי מגילה יג ע"א: "רבי מאיר אומר: אסתר שמה, ולמה נקרא שמה הדסה? על שם הצדיקים שנקראו הדסים". בתרגום אחד מבגדאד (סדור תפלת ישרים) הושאר השם הדסה כבמקור, כשהמילה יאס מובאת בהיקרותו הראשונה בסוגריים.

בתרגומים מסוריה הומר השם הדסה בהיקרותו הראשונה בשם אסתר ואילו בהיקרותו השנייה הסתפקו המתרגמים בכינוי אנפורי, והצירוף דברי הדסה הומר במילה קולהא או צותהא.

7.2 טעם

דוגמה אחרת לתרגום שאינו על דרך הפשט מצויה בטור שלקמן:

טַעַם עֲשׂוֹת רִצּוֹן כֹּל אִישׁ וְיִצְרוֹ אִמֵּר יַעֲמְלוּ גֵרִיךָ¹³⁹ כֹּל רֵאגִל וְכִיאֲטֹר

מחרוזת 9

במשפט זה המתייחס למלך אחשוורוש השתמש ריה"ל בפועל טַעַם בהוראת 'ציווה'. מקורו של שימוש זה במילה טַעַם = 'צו, פקודה' המופיעה כבר בספר יונה (ג 7): "ויזעק ויאמר בניונה מַטַעַם המלך וגליו לאמר..."¹⁴⁰. בהתאם למשמעות זו תורגם הפועל טַעַם בשרח שלפנינו באמצעות הפועל הערבי אמר (امر), שהוראתו 'ציווה', ובהוראה זו הוא מתועד גם במילונו התלת-לשוני של הרב יוסף גנאסיה.¹⁴¹ בשרח למגילת אסתר שנכרך עם השרח לפיוט מי כמוך בספר ילדה מלכה נעשתה הבחנה בין הפועל צוה המתייחס אל המלך לבין הפועל צוה כשהוא מתייחס לדמויות אחרות בסיפור. ציווי של המלך תורגם באמצעות הפועל אמר,¹⁴² בדומה למצוי בשרח שלפנינו לפיוט מי כמוך, ואילו ציווי מטעמה של דמות אחרת תורגם באמצעות הפועל וצא (وَصَى). כך למשל הפסוק "כי כן צוה לו המלך" (אסתר ג 2)

139 כך במקור. בדרך כלל תועתקה האות צי גם בדפוס זה באמצעות צי'. ראה תעתיקה של מילה זו בתרגומה של מחרוזת 62 המובאת להלן בסעיף 7.4.

140 נראה שמקורו של שימוש זה בהשפעת הארמית. מטעם הוא מקבילו העברי של מן טַעַם הארמי. ראה חזן, יהודה הלוי, עמ' 145; "זקוביץ, עולם התנ"ך: תרי עשר א', תל אביב 2000, עמ' 228; א' בן-יהודה, מלון הלשון העברית הישנה והחדשה, כרך 4, ירושלים תש"ח, עמ' 1893-1894.

141 גנאסיה, מילון תלת-לשוני, עמ' 89 (commander), 317 (ordonner).

142 בדומה תורגם הפסוק "יצא דבר מלכות מלפניו" (אסתר א 19) באמצעות "יוכיג" האמר צולטנא ענדו".

תורגם "לאין הכדאך האמור¹⁴³ עליהום אצולטאן". אולם הפסוק "כאשר צוה עליה מרדכי" (שם ב 20) תורגם "כיף מא וצאהא מרדכי", והפסוק "ותאמר אסתר להתך ותצוהו אל מרדכי" (שם ד 10) תורגם באמצעות "וג'אוובת אסתר להתך ווצאתו באש יקול למרדכי". תרגומה של המילה צָנָה באמצעות הפועל וצא נושאת בחובה גון משמעות של 'מתן עצה' ולא 'מתן פקודה'. כך במילון התלת-לשוני של הרב גנאסיה מקבילתו הצרפתית של הפועל וצא היא *recommander*, שהוראתה העיקרית 'יעץ'.¹⁴⁴ לאור זאת מובן מדוע בשרח לפיוט מי כמוך נבחרה המילה אמר הערבית כתרגום לטעם העברית שעניינה כאן ציווי מפי המלך. כאשר חפץ הרב גנאסיה להביע משמעות של 'יעץ' השתמש הוא בפועל הערבי צ'בבר (ضَبَّر). כך נהג בתרגום המילה יעץ בהמשך הפיוט (מחרוזת 26), ובהתאם לכך תרגם את המילה נועץ (מחרוזת 14) במילה תצ'בבר. כך ציין גם במילון התלת-לשוני.¹⁴⁵ לענייננו חשוב להזכיר כי הפועל הערבי אמר הוא המשמש בתפסיר רס"ג לתרגום הפועל צוה בכל היקרויותיו במגילת אסתר ללא הבחנה במעמדו של המצווה, למעט מקום אחד.¹⁴⁶

לעומת השרח הקונסטנטיני, בשאר השרוח המוגרביים לפיוט מי כמוך שעיינית בהם משמשות לתרגום המילה טעם במחרוזת 9 דווקא מילים המביעות את המובן של 'מתן עצה' ולא של 'מתן פקודה':

מצא (צ'בבר) צניע גרץ' ג'מיע ראג'ל וגרצ'אהו	מאזוז, דרך ישרה (תוניסיה)
ראי'א יעמל גרץ' ג'מיע ראג'ל וכ'אטרהו	גג', תפילה (אלג'יר-תוניס)
ראי'א עמל כיף גרד ראזל וכאטרו	מי כמוך (מראכש)
ראי'א עמל כיף גרד ראזל וכאטרו	מי כמוך (קזבלנקה)
ראי'א עמל גראד זמיע ראזל וכאטרו	מי כמוך (סאלי)
řäyy yä'mäl ġräd žmī'c řāžəl o ħadəřho	מי כמוך (תינגיר)

בשרח לפיוט זה על פי מסורת תוניסיה (מאזוז, דרך ישרה) הופיעה המילה וצא כתרגום למילה טעם, כלומר 'יעץ', 'הביע את דעתו', 'הביע את טעמו'. לצדה נרשמה

- 143 בכתיב זה משתקפת היחלשות הסותם הסדקי. חילופי החוכך הסדקי והסותם הסדקי מוכרים בלהג של יהודי ג'רבה ואף במסורות הקריאה שלהם במקרא ובמשנה. ראה ק' כ"ץ, מסורת הקריאה של קהילת ג'רבה במקרא ובמשנה, עדה ולשון ב, ירושלים תשל"ח, עמ' 2-4.
- 144 גנאסיה, מילון תלת-לשוני, עמ' 374. הוראה נוספת של וצא במילון זה היא *léguer*, שמשמעותה 'ציווה צוואה'; ראה שם, עמ' 278. בשני ערכים אלה הופיעה המילה צָנָה כמילה העברית המקבילה.
- 145 גנאסיה, מילון תלת-לשוני, עמ' 97 (יעץ - ضَبَّر - conseiller).
- 146 בתרגום אסתר ד 8 הופיע הפועל ויסאלהא.

בסוגריים המילה צ'בבר (ضَبْر), שאחת ממשמעויותיה היא 'יעץ',¹⁴⁷ והיא זו המשמשת בנוסחו של הרב מאזוז לתרגום המילים יעץ ונועץ, המופיעות בהמשכו של הפיוט (במחרוזות 26, 14 בהתאמה). נראה שתוספת החלופה בסוגריים בתרגום המילה טעם הובאה כדי להדגיש את המשמעות המסוימת הזו.¹⁴⁸ בחמישה תרגומים אחרים מן המגרב, מרביתם ממרוקו, שימש הפועל ראיא או ראי (رای) לתרגום טעם. משמעותו של פועל זה היא 'יעץ', בדומה לשם העצם ראי שמוכנו 'עצה',¹⁴⁹ והוא הוא המשמש ברוב התרגומים הללו לתרגום המילים יעץ ונועץ. תרגום זה אף עולה בקנה אחד עם תרגומו של הרב רפאל בירדוגו לפועל טעם בפסוק "טעמו וראו כי טוב ה'" (תהלים לד 9): "טעמו – דוקו אווי תראייאו". לפיכך לצד הפירוש המילולי דוקו הביא הרב בירדוגו גם תרגום חלופי תראייאו (trayaw), שהוראתו הנועצו.¹⁵⁰ בתרגומים מסוריה תורגמה המילה טעם במחרוזת 9 בפועל הערבי אשאר, הנושא בחובו את שתי ההוראות 'ציווה' ו'יעץ' שהוזכרו לעיל.¹⁵¹ לעומתם בתרגומים העיראקיים הופיע לתרגום טעם הפועל امر, בכתיבים אמור, אמר, בדומה לתרגומו של הרב גנאסיה מקונסטנטיין:¹⁵²

מי כמוך (בגדאד 1)	אָאָמֶר לְיִצְנַע רְצִאת גִּמִיע רְגֵאל וְכֶאֱטָרוּ
מי כמוך (בגדאד 2)	אָמֶר לְיִצְנַע רְצִאת גִּמִיע רְגֵאל וְכֶאֱטָרוּ
עבודי, מי כמוך (בגדאד)	אָאָמֶר לְיִצְנַע רְצִאת גִּמִיע רְגֵאל וְכֶאֱטָרוּ
תפלת ישרים (בגדאד)	אָאָמֶר לְיִצְנַע רְצִאת גִּמִיע רְגֵאל וְכֶאֱטָרוּ
מי כמוך (בני דמשק בירושלים)	אָאָמֶר לְיִצְנַע רְצִאת גִּמִיע רְגֵאל וְכֶאֱטָרוּ
מי כמוך (ארם צובא 1)	אָאָמֶר לְיִצְנַע רְצִאת גִּמִיע רְגֵאל וְכֶאֱטָרוּ
מי כמוך (ארם צובא 2)	אָאָמֶר לְיִצְנַע רְצִאת גִּמִיע רְגֵאל וְכֶאֱטָרוּ

- 147 ראה בוסיה, מילון, עמ' 322, וראה הערה 145 לעיל.
- 148 ואין הכוונה למשמעותה האחרת של וצא, שהיא 'ציווה צוואה'; וראה הערה 144 לעיל.
- 149 ראה בוסיה, מילון, עמ' 373–374; קולין, מילון, כרך 3, עמ' 587–588. במילוננו התלת-לשוני של הרב גנאסיה מופיעה המילה رای כמקבילה לעצה, אבל הפועל יעץ מתורגם באמצעות הפעלים וצא וצ'בבר, כפי שנדון לעיל.
- 150 בר-אשר, לשון לימודים, חלק ג, עמ' 378 (ראה הערה 1 לפסוק 34 שם, המציינת גם את גרסת כתבי היד האחרים ידוקון); וראה גם עמ' 488 (איוב יב 20). הרב גנאסיה מתרגם את הפסוק תהלים לד 9 "אתבננו ואנצ'רו אין מליח אללאה" (ראה גנאסיה, תהלים).
- 151 הפועל אשאר שימש בתרגומים אלה גם לתרגום המילה יעץ (מחרוזת 26).
- 152 לתרגום הפועל יעץ (מחרוזת 26) השתמשו התרגומים מבגדאד בפועל אחר – שאוור. לתרגום הצורה נועץ משמשת בתרגומים אלה הצורה תשאוור.

7.3 מגרשי

במחרוזת 63 חוזרים שלושת הטורים הראשונים במילים אנשי, מגרשי, מנושי:

לה אמר מי הוא זה מכל אַנְשִׁי קאללהא מן הווא האדא מן ג'מיע נאסי
 ואי זה הוא מכל מְגֶרְשִׁי וואיין האדא הווא מן ג'מיע בלדאני
 או מי מְנוֹשִׁי או מן מן¹⁵³ למדאינייא דיאלי מחרוזת 63

תרגום המילה מְגֶרְשִׁי במחרוזת זו, המתייחסת לאסתר ז 5, מעורר עניין מיוחד.¹⁵⁴ הרב גנאסיה תרגם מילה זו במילה הערבית בלדאני, שפירושה 'ארצותיי'.¹⁵⁵ הבנת המילה מְגֶרְשִׁי כמציינת מקום, כגון 'ארץ', 'מדינה' או 'עיר', מצויה ברבים מן השרוח לפיוט מי כמוך שעיינתי בהם, הן מן המערב הן מן המזרח. כך מצינו בהם את המילה מגרשי מתורגמת באמצעות המילים בלאדי, מדוני, מואסעיני¹⁵⁶ ומסאכני.¹⁵⁷ עם זאת בכמה תרגומים אחרים של פיוט מי כמוך הובנה הצורה מגרשי כמציינת אנשים ולא מקום, דהיינו מְגֶרְשִׁי, בדומה לאַנְשִׁי ולנְוֹשִׁי המופיעות בטורים האחרים. כך בחלק מן השרוח ממרוקו תורגמה המילה הנידונה באמצעות הצורה מטרדיני, שפירושה מְגֶרְשִׁי, ובשני שרוח מסוריה מצינו את התרגום עציאני, שמשמעותו 'מורדים', 'קושרים'.¹⁵⁸ בתרגום הסורי השלישי שעיינתי בו (מי כמוך,

153 כך במקור.
 154 אסתר ז 5: "ויאמר המלך אחשורוש ויאמר לאסתר המלכה מי הוא זה ואי זה הוא אשר מלאו לבו לעשות כן".
 155 יש להגים במגרב שמילה זו משמשת בהם בהוראת 'עריי'. ראה בוסיה, מילון, עמ' 71; קולין, מילון, כרך 1, עמ' 116.
 156 המילים מועה (שנהגתה wuṣ'a) ותוואסע, הנגזרות מאותו השרוש, משמשות בפי יהודי מרוקו בהוראת 'רחבה', 'כיכר'. ראה בראשר, לשון לימודים, חלק ג, עמ' 537. כך מסר לי גם פרופ' תדגי. לעניין השרוש מועה והצורות שהוא ניטה בהן ראה גם קולין, מילון, כרך 8, עמ' 2055–2054. בלשון לימודים תורגמה המילה המקראית מגרש במילה מראח. ראה בראשר, לשון לימודים, חלק ג, עמ' 79, 98, 132. מראח (ובראח) משמשת גם בהוראת 'אולם'; ראה שם, חלק ד, עמ' 38, 73, 78, 144.
 157 דב ירדן סבר כי פירוש זה משתלשל מן התרגום הארמי של מגילת אסתר, שאסתר ז 5 מתורגם בו כך: "ואמר מלכא אחשורוש ואמר לאסתר מלכתא מן הווא דיין ובאדיין אתר הווא גברא חציפא וחיבא ומרודא די אמלכנייה לבביה למעבד כדין" (ואמר המלך אחשורוש ואמר לאסתר המלכה מי הוא זה ובאיזה מקום הוא האיש החצוף והחוטא והמורד שיעצו לבבו לעשות כן). ראה ד' ירדן, "מְגֶרְשִׁי" בשיר לרבי יהודה הלוי, סיני פח (תשמ"א), עמ' רעד-רעה; וראה גם הנ"ל, שירי הקדש לרבי יהודה הלוי, כרך א, ירושלים תשל"ח, עמ' 274.
 158 ראה A. Barthélemy, *Dictionnaire arabe-français, dialectes de Syrie: Alep, Damas, Liban, Jérusalem*, vol. 3, Paris 1942, p. 534

אדם צובא 2) תורגמה המילה מגרשי באמצעות הצירוף סכאן בלדאתי, דהיינו 'תושבי ארצותי', שבאמצעותו פותר המתרגם את שאלת ההתאמה לטורים האחרים של המחרוזת, שעניינם בני אדם. גם חוקרים מודרניים הציעו להבין את המילה מגרשי בפיוט זה כמתייחסת אל בני אדם. בן חיים הציע לפרשה כנוגשי או חומסי בהסתמכו על פירוש רד"ק למילה גְרֻשְׁתֵיכֶם ביחזקאל מה 9, 159 ואילו חזן העלה את האפשרות כי יש להבינה מלשון נתין או שר. 160 נראה כי הרב גנאסיה, וכמוהו בעלי שרוח רבים אחרים, לא ראו קושי בהבנת המילה מגרשי כמתייחסת למקום ולא לבני אדם. 161 נביא את נוסחי התרגומים השונים:

וואיין האדא הווא מן ג'מיע בלדאני	וגנאסיה, ילדה מְלָפָה
והאמא הווא האדה מן ג'מיע מואסעיני (מסאכני)	מאווז, דרך ישרה (תוניסיה)
ראיין האדא הווא מן מדוני	מי כמוך (קזבלנקה)
ואין האדה הווא מן מדוני	מי כמוך (מראכש)
אוו וואין האדא מן ג'מיע מטררדיני ¹⁶²	גג, תפילה (אלג'יר-תוניס)
ופאיין האדא הווא מן זמיע מטרדיני	מי כמוך (סאלי)
wa-ma hāda huwwa mən žmič mṭorṭṭḏēni	מי כמוך (תיג'יר) ¹⁶³

- 159 ראה ז' בן-חיים, "השורש ערב: הכלול בו והנלוה עמו", לשוננו מד (תש"ם), עמ' 89. וראה רד"ק על יחזקאל מה 9: "הרימו גרושותיכם מעל עמי – סלקו מעליהם המסים שאתם גורשים ומטילים עליהם". יושם אל לב כי הביטוי "הרימו גְרֻשְׁתֵיכֶם מֵעַל עַמִּי" הוא יחידאי, ומשמעותו אינה נהירה. הרן סבור כי "כהשערה בלבד אפשר לקבל את תרגומו של יונתן: 'סְלִיקוּ תְקַלְתְּכוֹן מִגּוֹ עַמִּי', שתרגומו: סלקו את מכשולכם מתוך עמי". ראה מנחם הרן (עורך), עולם התנ"ך: יחזקאל, תל אביב 1999, עמ' 232. פירושים אחרים לפסוק זה מיחזקאל הבינו את גרושותיכם מלשון גירוש. ראה רש"י על אתר: "הרימו גרושותיכם – סלקו את שאתם מגרשים את עמי מנחלתם"; פירוש מצודת ציון: "גרושותיכם. מלשון גירושין והשלכה". רבי רפאל בירדוגו ממכנאס תרגם כאן "גרושותיכם – תטרדוכם"; ראה בראשר, לשון לימודים, חלק ג, עמ' 317.
- 160 לפי דברי חזן פיוטו של ריה"ל הוא המקור הקדום ביותר למילה מגרש בהוראה זו, אם כי לא ניתן לקבוע בוודאות שריה"ל הוא זה שחידשה. ראה חזן, יהודה הלוי, עמ' 147.
- 161 מעניין הדבר כי הרב גנאסיה, שהרבה להביא בתרגום פיוט זה תרגומים חלופיים, לא עשה כן במקרה זה.
- 162 בדפוס זה נדפסה הצורה מטררדיני, אולם נראה שיש לתקן למטרדיני. אף כי הפירוש מטררדיני מעיד על הנוסח מְגֻרְשֵׁי, בטקסט העברי המודפס בצדו של תרגום זה מופיע הניקוד מְגֻרְשֵׁי. ייתכן שניקוד הטקסט העברי שולב בו על פי נוסח דפוס שהיה תחת ידו של המדפיס.
- 163 זעפרני תרגם את המילה הערבית מטררדיני hommes de ma suite (דהיינו אנשי פמליית), והעיד גם על תרגום חלופי מדאיינין = 'נושים', המקביל למילה העברית נושֵׁי. ראה זעפרני, מי כמוך, עמ' 113, 123. על מדאייין בהוראת 'מי שנושים אותו' ראה בראשר, לשון לימודים, חלק ד, עמ' 211.

מי כמוך (ארם צובא 1)	מין האדא הוא מין ג'מיע עציאני
מי כמוך (ארם צובא 2)	או מן סכאן בלדאתני
מי כמוך (בני דמשק בירושלים)	ואין האד'א הוא מן ג'מיע עציאני
מי כמוך (בגדאד 1)	והייו האד'א מן ג'מיע בלדאני
מי כמוך (בגדאד 2)	והייו האד'א מן ג'מיע בלדאני
עבודי, מי כמוך (בגדאד)	והייו האד'א מן ג'מיע בלדאני
תפלת ישרים (בגדאד)	ואייהו האד'א הוא מן ג'מיע בלדאני

7.4 שות שתו השער

דוגמה נוספת לתרגום מילה שלא על דרך הפשט מצויה במחרוזת הזאת:

כי מה חפצי אחר זה הצער	אן אש גרצ'י ורא האד אצער
וכלי הקרב שות שתו השער	ומואען אטראד הלכו לבלאד

הטור "וכלי הקרב שות שתו השער" תורגם לערבית "ומואען אטראד הלכו לבלאד", דהיינו 'וכלי המלחמה (הקרב) הרסו את העיר', כאשר השער מזוהה עם שער העיר. בטור זה מופיע שיבוץ מקראי מישעיהו כב 7, שלשונו "הפרשים שות שתו השערה". רש"י מפרש פסוק זה "שמו מצור על השערים", ובדומה לו ביאר רד"ק.¹⁶⁴ נראה שהפירוש המשתקף בתרגום שלפנינו הולך צעד נוסף בעקבות פרשנים אלה, ומביע את התוצאה של הפעלת כלי המצור, דהיינו הרס העיר. תרגומים דומים מצינו גם בנוסחי השרח לפיוט מי כמוך ממרוקו, מתוניסיה ומאלג'יריה:

ומואען אלחרב תחאריב תחארבו אלבאב	מאזוז, דרך ישרה (תוניסיה)
וחוואייג' אטראד אכ'לי כ'לאוו לבאב	גג', תפילה (אלג'יר-תוניס)
וחואיז טטראד כלי כלאו לבאב	מי כמוך (מראכש)

יושם אל לב כי בתרגום מחרוזת זו לא נשתקף בשרח מקונסטנטיין המבנה העברי של המושא הפנימי שות שתו, אשר בתרגומים האחרים ניסו לשקפו. עם זאת, כפי שנראה להלן, ברוב רובם של המקרים שהופיעה בהם תבנית המושא הפנימי העברי היא תורגמה בשרח הקונסטנטיני במקבילתה התחבירית הערבית.¹⁶⁵

164 וזו לשונו של רד"ק: "שות שתו. שמו פניהם לשערי ירושלם להלחם, ויש מפרשים נלחמו... שות שתו. שמו כלי המצור אל השער".

165 ראה סעיף 8.1, ב להלן.

7.5 בימי חרפי

הביטוי בימי חרפי מופיע במחרוזת השנייה של הפיוט מי כמוך לריה"ל:

	פי איים סוגרי מן זמן אסאבק	בימי חרפי מקדמוני
מחרוזת 2	פייא תכלמת נבואת אללאה	בי דְּפָר רוח יי

ביטוי זה תורגם בידי הרב יוסף גנאסיה באמצעות פי איים סוגרי,¹⁶⁶ דהיינו 'בימי עלומי'.¹⁶⁷ הצירוף ימי חרפו במשמעות "ימי עלומיו של האדם" מתבסס על היקרותו היחידאית באיוב כט 4: "כאשר הייתי בימי חרפי בסוד אלוה עלי אהלי". צירוף זה מקביל לצירוף ירחי קדם, המופיע בפסוק 2 באותו הפרק: "מי יתנני כירחי קדם כימי אלוה ישמרני". מכאן עולה שהמילה חורף בהקשר זה איננה מציינת את עונת הגשמים אלא משמעותה 'מוקדם'. שימוש דומה אנו מוצאים בבבלי נידה סה ע"ב, שבה חרפי מציינ קציר מוקדם בניגוד לאפילי המציינ קציר מאוחר.¹⁶⁸ פירוש זה מקבל חיזוק מתוך השוואה למילים המקבילות באכדית.¹⁶⁹ תרגום "בימי חרפי" באמצעות "פי איים צגרי" מופיע ברוב התרגומים המוגרביים לפיוט מי כמוך אשר בדקנו. גם בחלק מן השרוח המזרחיים לפיוט זה הובן הביטוי באופן דומה.¹⁷⁰

7.6 דום ליי והתחולל לו

בטור האחרון של מחרוזת 75 שובץ חלק מתהלים לו 7:

מחרוזת 75	אסכת לאללאה ואצתרג'א ליה	דום ליי והתחולל לו
-----------	--------------------------	--------------------

בשרח לפיוט מי כמוך הובן חלק פסוק זה כפשוטו: 'שתוק לאלוהים וקווה לו'. אולם בתרגום הקונסטנטיני לתהלים כפי שהועלה על הכתב בידי הרב יוסף גנאסיה בספר זכרון יעקב מופיע במקום זה הנוסח 'אצתרג'א לאללאה (אסכת לאללאה)

166 כך נכתבו המילים במקור. על פי רוב נכתבה המילה אַיִם איים; ראה תרגומה של מחרוזת 6 שהובא לעיל בסעיף 5.3.

167 גם בתרגום הארמית-יהודי לפיוט מי כמוך מבידרוג (פרס) הובנו המילים ימי חרפי מלשון "ימי בחרותי". ראה צבר, מי כמוך, עמ' 98.

168 ראה גם ע"צ מלמד, מילון ארמי-עברי לתלמוד בבלי, ירושלים תשנ"ב, עמ' 153.

169 ראה, *The Assyrian Dictionary of the Oriental Institute of the University of Chicago*, vol. 6, Chicago 1956, p. 90; W. von Soden, *Akkadisches Handwörterbuch*, Lieferung 13, Wiesbaden 1976, p. 1425. ראה גם עולם התנ"ך: איוב, בעריכת י' קליין, תל אביב 1999, עמ' 159.

170 למשל, מי כמוך (ארם צובא 1): 'פי איים ציבאיאנא אל קדימה'; תפלת ישרים (בגדאד): 'באיים שבאבי מן קדים'.

ואצרג'א ליה'. רואים אנו כי בשרח לתהלים הביא הרב גנאסיה זו לצד זו שתי חלופות תרגום למילה דום. לפי אפשרות התרגום הראשונה הובנה מילה זו בהוראת 'המתן, קווה' ורק בסוגריים הובא התרגום החלופי 'שתוק'. שתי אפשרויות תרגום אלה משקפות את הפירושים השונים שהוצעו למילה דום בפסוק זה בידי פרשני המקרא. רש"י מפרש על אתר "דום לה" – 'המתן לישועתו', אולם הוא מזכיר כי מנחם ביאר פה דום מלשון דממה. גם בתפסיר של רס"ג משתקפת הבנת דום כלשון שתיקה: "פאמסך לאמרה ואצבר לה"¹⁷¹. לעומת זאת תרגום דום בהוראת 'קווה', המתן' מופיע בתרגומו של הרב רפאל בירדוגו ממכנאס למקרא: "סרזא ללאה' וסבאר אילור"¹⁷².

תרגום דום בהוראת 'שתוק' מצוי לא רק בתרגומו של הרב גנאסיה לפיוט מי כמוך, אלא גם בתרגומים נוספים של פיוט זה מצפון אפריקה. לא זו אף זו, גם בתרגום הפיוט על פי נוסח בני דמשק מצינו את המילה דום מתורגמת בהוראת 'שתוק':

סכת ללאה יסתרזא ילו	מי כמוך (מראכש)
שכת לאללאה וסתרזא אילו	מי כמוך (קזבלנקה)
סכת לקדאם אלאה וסתרזא אילו	מי כמוך (סאלי)
אסכת לאללה ואתדררע (וארג'א) לו	מאזוו, דרך ישרה (תוניסיה)
אסכאת ללה וסרג'א אילו	גג', תפילה (אלג'יר-תוניס)
אסכות לאללה ואצטבר אלו	מי כמוך (בני דמשק בירושלים)

לעומת זאת בתרגומים לפיוט זה מבגדאד ומארם צובא תורגמה דום במילה הערבית אצטבר, שפירושה 'נשא בסבלנות, חיכה בסבלנות', והיא משקפת אפוא את פירושה האחר של דום, דהיינו 'המתן':

אָצְטַבֵּר לְאֵלִי וְאֶסְתַּרְגִּי לוֹ	מי כמוך (בגדאד 1)
אָצְטַבֵּר לְאֵלִי וְאֶסְתַּרְגִּי לוֹ	עבודי, מי כמוך (בגדאד)
אצטבר לאל' ואסתרג'י להו	תפלת ישרים (בגדאד)
אצטבר לאללה ואסתרג'י אילו	מי כמוך (ארם צובא 1)
אצטיבר לאלה ואסתרג'י לו	מי כמוך (ארם צובא 2)

מעניין להשוות גם את תרגומיה של המילה והתחולל, הבאה בהמשך הפסוק הזה, במקורות השונים. הן השרוח המוגרביים לפיוט מי כמוך הן השרוח מבגדאד ומארם

171 על אמסך בהוראת 'שתק' ראה י' רצהבי, אוצר הלשון הערבית בתפסיר ר' סעדיה גאון, רמת גן תשמ"ו, עמ' 125.

172 בר-אשר, לשון לימודים, חלק ג, עמ' 380.

צובא לפיט זה תרגמוה בצורות פועליות ששורשן רג".¹⁷³ מבין תרגומי הפיוט שבדקנו רק התרגום לפי נוסח בני דמשק השתמש בשורש צב"ר לתרגום צורה זו. בדומה נהג גם רבי רפאל בירדוגו בתרגום הפסוק המקראי, וכפי שראינו לעיל כך נהג כבר רס"ג. רש"י פירש את המילה התחולל בפסוק זה "לשון תוחלת". תרגומה בצורות אצתרג'א ודומותיה עולה בקנה אחד עם ביאור זה, שהרי הוראותיה של המילה אצתרג'א הן 'קיווה', 'ציפה', 'המתין', והקרבה בין משמעויות אלה בולטת לעין. ההוראה 'ציפה' אף מתועדת במילונו התלת-לשוני של הרב גנאסיה.¹⁷⁴ לסיכום, מעניין הדבר שבתרגום לתהלים שהעלה הרב גנאסיה על הכתב תיעד הוא את שתי מסורות התרגום של המילה דום, בעוד שבשרח לפיוט מי כמוך הביא הוא רק מסורת תרגום אחת. ראוי לציין כי התרגום לתהלים נדפס כעשרים שנה לאחר התרגום לפיוט מי כמוך וייתכן שבזה המאוחר יותר בחר הרב יוסף גנאסיה להרחיב את היריעה.

8. סוגיות בתורת הצורות

נבחן עתה כמה ממאפייני לשון השרח לפיוט מי כמוך בתחום המורפולוגיה והמורפוסִינטקס.

8.1 תרגום צורות המקור

בידוע כי כנגד צורת המקור הערבית (המצדר) יש בעברית שלוש צורות: המקור המוחלט, המקור הנטוי ובכללו שם הפועל (לפעול), ושם הפעולה. נעיר כאן מספר הערות על תרגום צורות אלה בשרח לפיוט מי כמוך.

א. צורות מקור נטוי

צורות המקור הנטוי שהופיעו בפיוט תורגמו בדרך כלל על ידי צורות מצדר ערביות. למשל:

מחרוזת 60	קבל תממאן משרבת אשראב	טרם כלות משתה היין
מחרוזת 76	נהאר כ'רוג' פרעה וראייא	יום צאת פרעה אחרי

173 הכתיבים השונים של מילה זו המתועדים בתרגומים הללו מעידים על המעתיקים שחלו בה בלהגי הקהילות השונות. תרגומו של מאזוז, דרך ישרה (תוניסיה), מציע גם חלופה משורש דר"ע.

174 ציפה = سترجى = espérer. ראה גנאסיה, מילון תלת-לשוני, עמ' 188. והשווה בוסיה, מילון, עמ' 386.

כבוא צורות מקור נטוי בצירוף מילית יחס הן תורגמו בדרך כלל בצורת המצדר הערבית המלווה במילית היחס המתאימה.¹⁷⁵ למשל:

כי שמע מרדכי לשונם בהועץ לאיין סמע מרדכי לסאנהם (לגוייתהם) בתצ'ביר
מחרוזת 21

במְצַאֵו דבר מרדכי מפורש פי וג'דו כלאם מרדכי מביין מחרוזת 53

יקיר כשמעו דברי הדסה עזיז כיפ סמועו כלאם אלריחאנה מחרוזת 42

בדוגמה האחרונה תרגמה המילית כיפ את כ"ף העברית המשמשת פה בהוראת 'כאשר'.¹⁷⁶ עם זאת יש לציין, כי תפקידה העיקרי של המילית כיפ הוא ציון ההשוואה. היא נפוצה הן בשרח לפיוט שלפנינו הן בשרח למקרא מקונסטנטיין, והיא מתרגמת בו כמעט דרך קבע את כ"ף ההשוואה העברית.¹⁷⁷ לעתים תורגמה צורת המקור הנטוי באמצעות צורת עתיד ערבית. לדוגמה:

טעם עשות רצון כל איש ויצרו אמר יעמלו גרץ¹⁷⁸ כל ראג'ל וכ'אטרו מחרוזת 9

לא יאבה יי סלוח לו¹⁷⁹ ליש יחב אללאה יסאמאח ליה מחרוזת 24

צורות שם הפועל לפעול תורגמו בשרח לפיוט מי כמוך במגוון תבניות ערביות. לעתים קרובות תורגם שם הפועל באמצעות ל + צורת עתיד נסתר. למשל:

אמר להביא לפניו את יפת העין קאל ליג'ב קודדאמו זינת אלעין מחרוזת 11

ויאמר בלבו זה עת לשחוק וקאל פי קלבו האדא וקת ליצ'חך

ויבא עצות מרחוק וג'אב צ'בארת מן בעיד

לרשת משכנות לא לו¹⁸⁰ ליורת מנאזל ליש ליה מחרוזת 27

175 הדוגמות החריגות שתורגמו בתבנית שונה הן בודדות. למשל: "נמנע מרדכי מְסַגֵּד לְשֵׁע – סתמנע מרדכי מן ליכע אלצ'אלם" (מחרוזת 24).

176 פרופ' בראשר סיפר לי, כי ידוע לו שימוש נדיר של כיפ שהוראתה 'כאשר' לפני צורת מקור בלשון דיבורם של חכמים כנראה בהשפעת לשון השרח. כיפ סמאע בפי אותם חכמים הוראתו 'כשמעו, כאשר שמעו'.

177 בחאל היא הצורה הלהגית יותר, והיא מופיעה אך לעתים רחוקות בשרח לתהלים. ראה תירוש-בקר, תרגום לתהלים, עמ' 298–299; הנ"ל, אחדות הלשון, עמ' 201.

178 ראה הערה 139 לעיל.

179 דברים כט 19.

180 חבקוק א 6.

אולם בחלק מן המקרים שבהם הלמ"ד של צורת לפעול מביעה תכלית העדיף המתרגם להשתמש במילית התכלית הלהגית באש¹⁸¹ כשנלווית אליה צורת עתיד הניטית לפי הגוף המתאים (ולא רק גוף נסתר). למשל:

מכתובה על ספר הזכרון	מכתובה עלא זמאם אדכראן
להיות לו מן המלך תגמול ויתרון	באש תכון ליה מן אצולטאן מכאפייה ומעוזה

מחרוזת 22

הכינותי כסף לגנזיך יעל	האיית פצ'צה לכ'זאינך יטלע
לאבד זה הגוי הנגעל	באש נצ'יאע האד לקום אלמנג'וס
יום צאת פרעה אחרי	נהאר כ'רוג' פרעה וראייא
לטרופ כאריה עדיך	באש יפרס כיף אצייד קטעאני

מחרוזת 31

מחרוזת 76

תבנית להגית מעין זו מצינו גם בשרח לקהלת על פי מסורת קונסטנטיין, אך לא בשרח לתהלים של קהילה זו.¹⁸² ברם כפי שראינו לעיל¹⁸³ אין עקיבות בשימוש בתבנית זו בשרח למי כמוך, שכן נקרו גם צורות ל + יפעל במקרים שקיימת בהם הוראת תכלית. נעיר כי לעתים שימשו גם צורות נטייה אחרות של הפועל (עתיד, עבר או ציווי) לתרגום צורות לפעול עבריות. למשל:

והנם חושבים על המלך לאמר	והומאן יכ'ממו על אצולטאן ויקולו
מהרה לענותו המן זה הרע	זרבת וג'אובתו המן האדא אלדוני
והעם לעשות בו כטוב בעיניך ¹⁸⁴	ולקום אעמל פיה כיף אלי יחסן פי עיינך

מחרוזת 19

מחרוזת 64

מחרוזת 33

יושם אל לב, כי הצורה לאמר לא תורגמה קאילן (قال) על פי דרכו של רס"ג אלא בדרכים אחרות.¹⁸⁵

181 תירוש-בקר, תרגום לתהלים, עמ' 287.

182 תירוש-בקר, אחדות הלשון, עמ' 203.

183 "לרשת משכנות לא לו" – "לירות מנאזל ליש ליה" (מחרוזת 27).

184 נוסח המחרוזת כולה: "ויאמר לו המלך יהי לך קנינך. וזאת טבעתי על יד ימינך. והעם לעשות בו כטוב בעיניך. ובא עד קצו ואין עוזר לו" – "וקאללו אצולטאן יכון לך מכסבך. והאדא כ'אתמי עלא יד ימינך. ולקום אעמל פיה כיף אלי יחסן פי עיינך. וג'א חתא חדאדתו וליש מן יעאוון ליה".

185 על שרוח המשתמשים בצורה קאילן בהשפעת תפסיר רס"ג ראה בר-אשר, השרח המערבי, עמ' 26. על חלופות התרגום קאילן/ליקול ראה בר-אשר, מסורות מקבילות, סעיפים 14–16.

ב. צורת מקור מוחלט בתבנית המושא הפנימי הפיוט מי כמוך לריה"ל כתוב במידה רבה ברובד לשון המקרא, אף שיש בו גם מרכיבים מלשון חז"ל ומלשון ימי הביניים. לפיכך מוצאים אנו בפיוט זה היקריות רבות של תבנית המושא הפנימי המכילה צורת מקור מוחלט, חלקן שיבוצים מן המקרא וחלקן ניצוקו בתבנית מקראית זו.¹⁸⁶ תבנית זו תורגמה כמעט תמיד באמצעות תבנית המפעול מטלק הערבית, כאשר שני מרכיביה נגזרים מאותו השורש, אך הם מופיעים בכפוף לסדר המילים העברי.¹⁸⁷ דהיינו, בשל השפעת העברית הוקדמה צורת המקור הערבית לפועל הניטה, בעוד שעל פי כללי הערבית באה צורת המקור בתבנית זו אחרי הפועל הניטה. למשל:¹⁸⁸

מחרוזת 14	זואג' יזווג'הא ליה	מהור ימהרנה לו ¹⁸⁹
מחרוזת 46	וקאל זיאדה תפכור נתפכרו	ויאמר עוד זכור אזכרנו ¹⁹⁰
מחרוזת 81	נסבכח ללאה אן טגי טגא	אשירה ליי כי גָאָה גָאָה ¹⁹¹
מחרוזת 82	פלחין סבחו תסביחה ג'דידה	אז שוררו שירה חדשה

ג. שם הפעולה

להשלמת התמונה אציין, כי שמות הפעולה תורגמו תמיד באמצעות צורות מצד ערביות. למשל:

מחרוזת 28	וליש תפככר אן הייא וקת לולאדה	ולא זכר כי היא עת הלידה
מחרוזת 42	עייט בוה אין ליש הרבה	צעק אהה כי אין מנוסה

186 במחרוזת אחת (מחרוזת 35) הופיעו צורות מקור מוחלט שלא בתבנית המושא הפנימי: "בשלשה עשר באדר החל וְגָמור לא אוסיף עוד עָבור לו", ובתרגום "פתלטאש פי אדר לבדו ותמאם. ליש נזיר זיאדא ליכ'אצם ליה". שתיים מצורות המקור המוחלט תורגמו כאן באמצעות צורות מצד ערביות, ואילו הצורה השלישית תורגמה באמצעות צורת ל+פעל.

187 תבנית מושא פנימי עברי אשר לא תורגמה בתבנית המפעול מטלק מצינו במחרוזת 62: "וכלי הקרב שות שתו השער" – 'זמואען אטראד הלכ לבלאד'. אבל השווה לתרגומים של מחרוזת זו בשרוח אחרים בסעיף 7.4 לעיל.

188 דוגמה נוספת הובאה לעיל בסעיף 4.4: "ויצעק מר על גולת אריאל" – 'ועייט (עייטה) מררה עלא ג'לוות ירושלים' (מחרוזת 36). בדוגמה זו מופיעה צורת המקור אחרי הפועל הנטוי על דרך הערבית, אך זאת משום שהמתרגם השלים את התבנית על ידי הוספת צורת המקור בסוגריים לשם תיאור אופן הפעולה.

189 שמות כב 15.

190 ירמיהו לא 19.

191 שמות טו 1.

לסיכום סוגיה זו נאמר, כי בהתמודדותו עם צורות המקור העבריות השונות משתמש המתרגם במגוון תבניות ערביות, בהתאימו אותן לתוכן של מחרוזות הפיוט. נזכיר כי גם התיבונים, שכיוון תרגומם היה הפוך מזה שלפנינו – כלומר מערבית יהודית ביניימית לעברית – נאלצו להתמודד עם שאלת תרגומן של צורות המקור הערביות, ואנו מוצאים בתרגומיהם גם צורות כלאיים דוגמת ההיוסד (צורת מקור מוחלט עם תווית היידוע) או להכה.¹⁹²

8.2 תרגום צורות הסביל

רובד לשון המקרא משתקף בלשון הפיוט מי כמוך גם בריבוי צורות הסביל המופיעות בו ובכללן אף צורת סביל פנימי של בניין קל: טַרַךְ (מחרוזת 37). צורות הסביל בפיוט זה תורגמו בעיקר באמצעות צורות נטייה של שלושה בניינים ערביים: בניין תפֿעֿל המכונה חמישי, בניין nafʿal שהוא יורשו של הבניין השביעי, והבניין הדיאלקטי tfəʿal הפותח בתחילית t/tt.¹⁹³ מאחר שדנתי בסוגיה זו במקום אחר לא ארחיב כאן את הדיון בה,¹⁹⁴ אלא אסקור את השימוש בבניינים אלה בלשון השרח לפיוט מי כמוך אחד לאחד.

א. בניין תפֿעֿל

בניין תפֿעֿל, שנהוג לכנותו הבניין החמישי, משמש לתרגומן של הצורות המשמשות בהוראה חוזרת או פסיבית של פועלי הבניין השני. בידוע כי זו אחת מהוראותיו העיקריות של הבניין החמישי בערבית הקלסית ואף בלהגים המוגרביים המודרניים, ובכללם הלהג שבפי יהודי קונסטנטיין.¹⁹⁵ לדוגמה:

ותיקר עד מאד בעיני המלך	ותעזזת חתא מוג'וד (יאסר) פי עיינין אצולטאן
	מחרוזת 47
נַמְלָא חֶמָה וקם אל גנו	תעממר חמייה וקאם לג'נאנו
	מחרוזת 65
צַהַּ מרדכי על עם לא אלמן	תווצצא ¹⁹⁶ מרדכי עלא קום מוש הג'ג'אל
	מחרוזת 69

192 E. Goldenberg, "Hebrew Language, Medieval", *EJ* 16 (1971), col. 1629 השווה

193 מרסי, ערבית מוגרבת, עמ' 66–67; קובה, ערבית מרוקנית, עמ' 33–44. על המיון ללהגי n ולהגי t ראה רטסו, הסביל.

194 תירוש-בקר, סוגיות לשוניות, עמ' 305–309; הנ"ל, תרגום לתהלים, עמ' 236–243.

195 תירוש-בקר, תרגום לתהלים, עמ' 228.

196 דיון בצורה וצאצא ראה בסעיף 7.2 לעיל.

ב. בניין $naf^{\circ}al$

צורות בניין $naf^{\circ}al$, המשתלשלות מן הבניין השביעי בערבית הקלסית ומשמשות כסביל של הבניין הקל הערבי, הופיעו בשרח לפיוט מי כמוך פעמים רבות ביחס. למשל:

	יחד אֶפְפו כל הנדרשים	ג'מיע נג'מעו ג'מיע למטלובין (למערוציין)	
מחרוזת 10			
	אל נדרש בכל לב ידרשנו	טאייק אלי ינפתש בג'מיע קלב יפתשו	
מחרוזת 46			
	והמן נדחף אל ביתו	והמן נתלף לבייתו	
מחרוזת 57			
	ויועֶדו אהביו וזרש אשתו	ונג'מעו חבאבו וזרש מרתו	
מחרוזת 57			
	ינתן לי נפשי בשאלתי	ינעטא לייא רוחי בטליכתי	
מחרוזת 61			

ג. הבניין הדיאלקטי $tf\acute{o}al$

לצדן של הצורות שהובאו לעיל הופיעו מספר צורות להגיות הניטות בבניין הדיאלקטי $tf\acute{o}al$, הפותח בתחילית t/tt. למשל:

	וְתִלְקָה אֶסְתֵר אֶל בֵּית הַמֶּלֶךְ	וְתִאכֹּדֶת אֶסְתֵר לְבֵית אֶצּוּלְטָאן	
מחרוזת 17	גזרת יהלום	לאון אצי'אמנת	
	אחרי נמכר גאולה תהיה לו ¹⁹⁷	ורא מא תבאע שפעה תכון ליה	
מחרוזת 43			
	כי נמכרנו לצורר ולא מְבֵרִיתִי	אן תבוענא לצ'אייק וליש מן העדי	
מחרוזת 61			

בניין זה נוצר כנראה מתוך הרחבת השימוש ב־t תחילית לציון הרפלקסיביות. כשם שלבניין $f\acute{o}al$ מקביל הבניין הרפלקסיבי-פסיבי $tf\acute{o}al$, ולבניין $f\acute{a}al$ קיימת המקבילה $tf\acute{a}al$, כך נוצרה אף לבניין הקל $f\acute{o}al$ מקבילה רפלקסיבי-פסיבית הפותחת ב־t, כלומר $tf\acute{o}al$ (או $ttf\acute{o}al$).¹⁹⁸ צורות בניין זה משמשות בדיאלקטים רבים במגרב, כשבחלקם הן הולכות ודוחקות את השימוש בבניין $naf^{\circ}al$. כך למשל בלשונם המדוברת של יהודי קונסטנטיין. לעומת זאת בלשון השרח למקרא מקונסטנטיין, שהיא לשון גבוהה יותר, שימשו בעיקר צורות n ורק במקרים אחדים חדרה אל השרח הצורה הדיאלקטית הפותחת ב־t או tt.¹⁹⁹

197 ויקרא כה 48.

198 תירוש-בקר, סוגיות לשוניות, עמ' 308 והערה 118.

199 תירוש-בקר, שם, עמ' 305-309.

המצב המשתקף בשרח לפיוט מי כמוך, שבו צורות ה- $naf^{\acute{c}}al$ שכיחות יותר מצורות $tf\acute{a}^{\acute{c}}al$, דומה לזה המצוי בשרח לתהלים. שימוש בשני הבניינים לסימון הסביל זה בצד זה מופיע לעתים אפילו בתרגום אותה המחרוזת:

במִצָּאוּ דבר מרדכי מפורש	פי וגִידוּ כלאם מרדכי מביין
מה נעשה יקר וגדולה דרש	אש תועמאל מעוזה ותכבראנייה פתתש
ויאמרו כי לא פורש	וקאלו אן ליש תביין
מה יַעֲשֶׂה לוֹ ²⁰⁰	אש ינצנע ליה

מחרוזת 53

במחרוזת אחרת (מחרוזת 64) תורגמה המילה יַעֲשֶׂה באמצעות הצורה ינעמאל,

כי גמול ידיו יַעֲשֶׂה לוֹ²⁰¹ אן מכאפיית ידיה ינעמאל ליה

מחרוזת 64

יושם אל לב כי שתי צורות ה- n דלעיל – ינצנע וינעמאל – מופיעות בתרגום חלקי פסוקים המשובצים בטור הרביעי של מחרוזות הפיוט. לפיכך תורגמה המילה העברית יַעֲשֶׂה בשרח לפיוט הן באמצעות שורש צנ²⁰² בבניין $naf^{\acute{c}}al$ הן באמצעות שורש עמ²⁰³ בבניינים $naf^{\acute{c}}al$, $tf\acute{a}^{\acute{c}}al$.

לסיכום, השימוש בבניין $tf\acute{a}^{\acute{c}}al$ משקף את חדירתו של יסוד דיאלקטי ללשון השרח, גם אם שיעורו נמוך, שכן צורות הבניין השביעי הארכאי הן השולטות בכיפה. הן הנפוצות בתרגום פסוקים מן המקרא המשובצים בטור הרביעי של מחרוזות הפיוט, אם כי מצינו גם צורת בניין t – תבאע – בתרגום של חלק הפסוק החותם את מחרוזת 43 שהובאה לעיל.

8.3 בניין אפתעל

יסוד ארכאי נוסף בתחום בנייני הפועל הניכר בלשון השרח הוא השימוש בצורות הבניין השמיני אפתעל. בערבית הקלסית מציין בניין זה פעולה סבילה וחזרת של הבניין הקל, אולם בלהגים מודרניים מסוימים הוא משמש גם בהוראה שאינה סבילה.²⁰³ בשרח לפיוט מי כמוך נקרו שלוש צורות של הבניין השמיני, רק אחת מהן הוראתה סבילה:

אָהָה למושב לוֹ²⁰⁴ שתהא ללקעד ליה

מחרוזת 8

200 במדבר טו 34.

201 ישעיהו ג 11.

202 דוגמות נוספות: "לדעה מה יַעֲשֶׂה לו [שמות ב 4] – ליערף אש ינצנע ליה" (מחרוזת 39); "כמשפט הזה יַעֲשֶׂה לו [שמות כא 31] – כיף לחכם האדא ינצנע ליה" (מחרוזת 56).

203 ראה רטסו, הסביל, עמ' 64, 78, 82. תירוש-בקר, תרגום לתהלים, עמ' 238, 241.

204 תהלים קלב 13.

מחרוזת 37	פתריס פתריס בקיית אהלי	טָרְף שָׂרָה הַמוֹנִי
מחרוזת 40	ותביין לפצ'צה קדאמו סתווא	וּפְרָשֶׁת הַכֶּסֶף לַפְּנֵי שָׁוָה

צורות הבניין השמיני המכיל t תוכית הולכות ונעלמות ברוב להגי המגרב, ורק שרידיו של בניין זה נשמרו בלהגים של יהודי אלג'יר, תוניס, תאפילאלת ועוד. בלהגים מוגרביים מעטים נוכחותו של בניין ה־t התוכית מבוססת יותר. נראה כי להידחקותו של הבניין השמיני מסייעת עובדת היותו חריג במערכת הבניינים, שהרי הוא הבניין היחיד המכיל צורן תוכי. נראה כי בשל כך נפלט הוא ממערכת בנייני הפועל, הנוטה לצרף צורנים תחיליים או סופיים.²⁰⁵ שרידים לשימוש בבניין השמיני מצינו בלשון השרח הקונסטנטיני למקרא. צורות כאלה שרדו גם במסורת השרח של יהודי תאפילאלת, אך נעלמו כמעט מן הלהג המדובר בפיהם.²⁰⁶

8.4 שילוב יסודות ארכאיים לצד יסודות להגיים

בלשון השרח ניכר מתח מתמיד בין הניסיון לשקף את הלשון הגבוהה של המקור העברי לבין השאיפה לקרב את התרגום לקהל היעד ולהיטיב את הבנתו. כך אנו מוצאים בתרגומים שונים מינון משתנה של יסודות להגיים ויסודות שמרניים המשמשים בכפיפה אחת. בדיוננו עד כה מנינו כבר מספר קווים שמרניים המאפיינים את רובד הלשון הגבוהה המשמשת בשרח, ובכללם שימוש בבניין naʕʕal להבעת הסביל, הימצאותם של שרידי הבניין השמיני אפתעל והשימוש בתבנית מפעול מטלק הערבית. לעומתם הבאנו דוגמות לתופעות להגיות אחדות, והן חדירתו של הבניין הדיאלקטי הסביל tʕʕal והשימוש במילית התכלית הלהגית באש.

בשרח לפיוט מי כמוך מצויות תופעות נוספות המשקפות את המתח הזה שבין יסודות ארכאיים ליסודות דיאלקטיים. כך מצינו צורות שמרניות וצורות להגיות משמשות זו לצד זו באותן קטגוריות דקדוקיות, לעתים אף בתרגום פסוקי המקרא המשובצים בפיוט. נמנה בקצרה אחדות מהן.

כבר בערבית היהודית של ימי הביניים התאכן כינוי הזיקה, ואינו מותאם עוד במינו, ביחסו ובמספרו לשם הזוקק.²⁰⁷ בשרח שלפנינו משמשת תמיד הצורה

205 תירוש-בקר, תרגום לתהילים, עמ' 238; הנ"ל, סוגיות לשוניות, עמ' 305-309.

206 בראשור, השרח המערבי, עמ' 17.

207 ראה בלאו, דקדוק, עמ' 235-237, סעיף 361.

הלהגית הבלתי ניטית אלי' (alli), לרבות תרגום השיבוצים המקראיים, ורק פעם אחת הופיעה הצורה הארכאית אלדי בתרגום של שיבוץ מקראי.²⁰⁸ דוגמות:

מחרוזת 47	ובכיץ פי ג'מיע אלי' הווא יצלטן	יבו בכל אשר הוא מולך
מחרוזת 47	ועלא ג'מיע אלי' ליה	ועל כל אשר יש לו ²⁰⁹
מחרוזת 9	אלדי ינקץ ליה	אשר יחסר לו ²¹⁰

כמילת השלילה העיקרית והנפוצה בשרח לפיוט מי כמוך משמשת ליש, המשתלשלת מ־לֵיִסָּ שבערבית הקלסית, ואינה משמשת בלשון הדיבור.²¹¹ מילה זו מתרגמת את אין, לא, כל ו-אל העבריות. ברם לצדה של מילה זו אנו מוצאים בחמישית מן ההיקריות את הדירתה של התבנית הלהגית מא ---ש, ופעם אחת הופיעה אף הצורה מוש.²¹² במקרים בודדים בלבד שימשו מילות שלילה אחרות. דוגמות:

מחרוזת 27	לירות מנאזל ליש ליה	לרשת משכנות לא לו ²¹³
מחרוזת 55	וליש אשריק ליה	ואין נוגה לו ²¹⁴
מחרוזת 30	ושרעאתהם מברלאת ²¹⁵ ושריעתך ליש יחפצו	ודתיהם שונות ודתך כל ינצורו
מחרוזת 31	וג'מיע אלפום אלי' מא באסש ליה	וכל הפה אשר לא נשק לו ²¹⁶
מחרוזת 69	תוצצא מרדכי עלא קום מוש הג'ג'אל	צנה מרדכי על עם לא אלמן

- 208 בשרח לתהלים שימשה כמעט תמיד הצורה אלדי. ראה תירוש-בקר, תרגום לתהלים, עמ' 273-275; הני"ל, אחדות הלשון, עמ' 199-200.
- 209 בראשית לט 5.
- 210 דברים טו 8.
- 211 לדיון מפורט במיליות השלילה ראה תירוש-בקר, תרגום לתהלים, עמ' 280-283; הני"ל, אחדות הלשון, עמ' 200, 203.
- 212 להלן פירוט הנתונים: ליש - 30 פעמים; מא ---ש - 8 פעמים; מוש - פעם אחת; מא כאן - פעם אחת; לא - פעם אחת.
- 213 חבקוק א 6.
- 214 ישעיה נ 10.
- 215 יושם אל לב כי מופיעה כאן צורת בינוני רבות, אשר חדלה לשמש בלהג המדובר בפי יהודי קונסטנטיין. תופעה זו מצינו גם בשרח הקונסטנטיני לתהלים. ראה תירוש-בקר, סוגיות לשוניות, עמ' 304-305.
- 216 מלכים א יט 18.

בתחום כינויי הרמז ניכר שימוש בצורה הארכאית האולאי²¹⁷ לצד שימוש בצורה הלהגית המקוצרת האד, הבאה לפני שם העצם המיודע בתווית היידוע, ובצורות הרגילות האדא והאדי. בלהג המדובר משמשת צורת כינוי הרמז לקרוב לרבים האדו,²¹⁸ אולם זו לא נקרתה בתרגום שלפנינו. דוגמות:

כי מה חפצי אחר זה הצער אן אש גרצ'י ורא האד אצער מחרוזת 62
 תשועה זאת צפונה לדור אחרון מגיתה האדי מכ'ובבייה לאלג'יל ארכ'כ'ל

מחרוזת 22

אחר כל אלה הדברים ורא ג'מיע האד למסאייל מחרוזת 23
 ואלה שמות הילודים לך²¹⁹ והאולאי איסאמי למזיודין ליה מחרוזת 70

גם מליות ההצגה המשמשות בשרח לפיוט זה משקפות שילוב של צורות האופייניות לרובדי הלשון השונים: האודא האופיינית ללשון השרח,²²⁰ ראהו והאכד²²¹ הלהגיות יותר ואף האכדאך הקרובה יותר לצורה העתיקה كَكَا ומשמשת בשרח למקרא.²²²

הנה אלהינו זה הוודא²²³ אילאהנא האדא מחרוזת 4

217 על השימוש בצורה האולאי בלשון לימודים והיעדרה מלשון הדיבור של יהודי מנאס ראה בר-אשר, לשון לימודים, חלק ג, עמ' 94, 485.

218 תירוש-בקר, תרגום לתהילים, עמ' 267–270 וראה שם על קיומן של צורות אלה בלהגים מוגרביים נוספים; הנ"ל, אחדות הלשון, עמ' 199.

219 שמואל ב ה 14.

220 בר-אשר, השרח המערבי, עמ' 18; הנ"ל, לשון לימודים, חלק ג, עמ' 168, 350, 355, 514–515; תדגי, מחזור, עמ' 110.

221 המילה האכד מופיעה גם במילון התלת-לשוני של הרב גנאסיה כמקבילתן של כן העברית ו-ainsi הצרפתית; ראה גנאסיה, מילון, עמ' 12. בתרגום ובפירוש של הרב יוסף גנאסיה למשנה "נשמט כל חי" משמשת הצורה הקצרה האכד לצד הצורה האכדא. הצורה האכד נדירה יחסית בלהגים מוגרביים, ומתועדת יותר בלהגים מזרחיים. ראה W. Fischer, *Die Demonstrativen Bildungen der neu-arabischen Dialekte*, 's-Gravenhage 1959, pp. 135–136; תירוש-בקר, תרגום לתהילים, עמ' 271–272.

222 תירוש-בקר, שם; וראה גם הערות השוליים שם.

223 זה כתיבה במחרוזת 4. המילה האודא מתרגמת גם את המילה הלא (מחרוזת 37: "וישראל לבוזים הלא יי" – "ללפייאין (אלי יפיי) האודא אללאה"), וגם את המילה הן (מחרוזת 30: "הן עם אחר נזורו" – "האודא קום לורא תווכ'רו").

מחרוזת 1	חַקְקֵךְ (לאמונה דיאלך) ראהו בחאל ²²⁴ בלאד חצינה ובורג' קוי	אַמְתָּךְ מבצר עוז ומגדל
מחרוזת 44	עלא האכד נצתרג'א ליה	על כן אוּחַל לך ²²⁵
מחרוזת 56	האכדאך חכמך אנתא קטעת	כן משפטיך אתה חרצת

שימוש בצורה להגית לצד שימוש בצורה שמרנית מצינו גם בתרגומיה של המילה העברית כי. בשרח לפיוט מי כמוך הופיעו זו לצד זו הצורה המדוברת לאיין והצורה השמרנית אן (בשרח הקונסטנטיני לתהלים מופיעה אין כתרגום למילית העברית הזו):²²⁶

מחרוזת 18	לאיין מן אללאה כאנת ליה	כי מיי היתה לו ²²⁷
מחרוזת 28	וליש תפככר אן הייא וקת לולאדה	ולא זכר כי היא עת הלידה

מילית השייכות הלהגית דיאל הופיעה אך פעמים ספורות בשרח שלפנינו. פעם אחת שימשה לפירוק צירוף של סמיכות, אולם על פי רוב תורגמו צירופי הסמיכות העבריים כתבנית הבלתי מפורקת הערבית המקבילה, ולא כתבנית הסמיכות המפורקת הנפוצה בלשון הדיבור:²²⁸

מחרוזת 67	באש ירד לבראואת דיאל לחרג' ולחמייה	להשיב ספרי האף והחמה
מחרוזת 2	פי איים סוגרי ²²⁹ מן זמן אסאבק	בימי חרפי מקדמוני
מחרוזת 8	פי צ'אר ג'נינת לבסתאן	בחצר גנת ביתן

מעניין לציין כי הביטויים העבריים מעוז לדל ומעוז לאביון, המופיעים זה לצד זה באותה המחרוזת וזהים כתבניתם, תורגמו בדרכים שונות. הראשון תורגם תוך שימוש במילית הדיאלקטית דיאל, ואילו השני תורגם בלעדיה:

מחרוזת 1	לאיין כונתי לקווה דיאל למסכין וקווה ללמגבון פי צ'ייקה ליה	כי היית מעוז לדל ומעוז לאביון בצר לו ²³⁰
----------	---	---

מילית השייכות דיאל הופיעה עוד פעמים בודדות בתרגום הפיוט שלפנינו כדי לציין

224 ראה הערה 60 לעיל.

225 איכה ג 21.

226 תירוש-בקר, תרגום לתהילים, עמ' 286.

227 מלכים א ב 15.

228 לדיון מפורט במילית השייכות ראה: תירוש-בקר, תרגום לתהילים, עמ' 287–290.

229 על כתיבו של ביטוי זה ראה בהערה 166 לעיל.

230 ישעיהו כה 4. ו' החיבור נוספה למילה מעוז בנוסח המודפס בספרו של הרב גנאסיה.

את השייכות לגוף המדבר (דיאלי) או הנוכח (דיאלק), בעיקר במקרים שהופיע בהם תרגום חלופי. למשל:

ודגלי ארים בדבר כל חוזה ועלאמי (לבנדירה דיאלי) נרפפע בכלאם ג'מיע נבי²³¹
מחרוזת 4

ראוי לציין כי מילית השייכות הלהגית (n)tā^c, המשמשת לצד dyāl בלשון הדיבור של יהודי קונסטנטיין, לא הופיעה כלל בשרח לפיוט מי כמוך.²³²
בשרח לפיוט מי כמוך מצויים אלמנטים להגיים נוספים ובהם:

מילית השאלה הלהגית אש, שמקורה ב־أَيْ شَيْءٍ ואשר מתועדת כבר בערבית היהודית של ימי הביניים,²³³ מתרגמת את המילית העברית מה:²³⁴

לא ידענו מה היה לו²³⁵ ליש ערפנא אש ליה מחרוזת 38

מילית התנאי העברית לולא תורגמה יא לוכאן מא כאנש:²³⁶

כי לולי אגרות ראשונות לאיין יא לוכאן מא כאנש אלבראואת אלולאנייאת
מחרוזת 13

המילה העברית אולי תורגמה בשרח שלפנינו באמצעות באל'ך הדיאלקטית:²³⁷

אולי יִפְתָּה וְנוֹכְלָה לוֹ²³⁸ באל'ך ינג'ווא ונקדרו ליה מחרוזת 21

חדירת מאפיינים להגיים ניכרת גם בתחום המספרים. כך מצינו שימוש בצורת המספר הלהגית תלטאש ובצירוף סבע אייאם, שאינו משמר את ההתאמה בין המספר ובין השם המנוי:

בשלשה עשר באדר הַחַל וְגָמור פתלטאש פי אדר לברו ותמאם מחרוזת 35

231 ראה הערה 113 לעיל.

232 תירוש-בקר, תרגום לתהילים, עמ' 287–290.

233 בלאו, דקדוק, עמ' 65, סעיף ג52.

234 לדין נרחב במילית זו ראה תירוש-בקר, תרגום לתהילים, עמ' 283–285.

235 שמות לב 1.

236 בשרח לתהלים מקונסטנטיין תורגמה מילית זו באמצעות הצירוף יא לוכאן ליש. ראה: תירוש-בקר, תרגום לתהילים, עמ' 299–300.

237 ראה בוסיה, מילון, עמ' 91; הטל, לקסיקון, עמ' ח, 60; כהן, אלג'יר, 246, 462. במילון התלת-לשוני של הרב גנאסיה מופיעה בהוראה זו המילה يمكن – אפשר – peut-être (גנאסיה, מילון, עמ' 336).

238 ירמיהו כ 10. במהדורתו של הרב גנאסיה נוקדה המילה 'נוכלה' בחולם.

- שבעת ימים יספרו לו²³⁹ סבע אייאם יעדדו ליה מחרוזת 10
 סימני הלשון המדוברת ניכרים גם בצורות נטייה בגזרות העלולות של הפועל. למשל
 צורת פ"א הניטית בעבר כפעלי לו"י, אכ'ד < כ'דא:
- לְקַחַה מרדכי לו²⁴⁰ כ'דאהא מרדכי ליה מחרוזת 16
 וכן צורת פ"א שהפכה לפ"ו, תאכ'ר < תווכ'ר:
- הן עם אחור נזורו האודא קום לורא תווכ'רו מחרוזת 30
 צורות פועליות ספורות מעין אלו נמצאו גם בשרח תהלים מקונסטנטיין.²⁴¹
- הצורה הלהגית ג'אב, שמקורה בצורה جاء מגזרת ע"ו + ל"א בלוויית מילית היחס
 ב, מופיעה אף היא בשרח שלפנינו:
- וַיָּבֵא עצות מרחוק וג'אב צ'בארַת מן בעיד מחרוזת 27
 צורה להגית זו מתועדת כבר בערבית היהודית של ימי הביניים.²⁴²

9. מסורת התרגום של הפסוקים המשובצים

אחד ממאפייניו של הפיוט מי כמוך הוא שיבוצם של פסוקי מקרא בטור הרביעי
 בכל אחת מן המחרוזות. מתעוררת השאלה, האם התרגום לפסוקים אלה בשרח
 לפיוט מי כמוך שאוב מן השרח למקרא על פי מסורת קונסטנטיין, או שמא תורגמו
 הפסוקים המופיעים בפיוט באופן עצמאי? סוגיה זו ניתנת לבדיקה רק בפסוקים
 השאובים מספרי מקרא שהרב גנאסיה העלה את מסורת תרגומם על הכתב. אלה
 כוללים פסוקים מן הספרים תהלים, איוב, משלי, קהלת ודניאל.²⁴³ לפיכך נוכל
 לבחון סוגיה זו רק בכ-30% מכלל הפסוקים המשובצים בסופי המחרוזות (25 מתוך
 82 המחרוזות).²⁴⁴

239 יחזקאל מד 26.

240 אסתר ב 7.

241 תירוש-בקר, תרגום התהלים, עמ' 203–205, 215, 233 והביבליוגרפיה המובאת בהערות שם.
 ראה גם: כהן, תוניס, עמ' 108–110; כהן, אלג'יר, עמ' 198–199.

242 בלאו, דקדוק, עמ' 67, סעיף 54א.

243 ראה ברשימת מבחר חיבוריו של הרב גנאסיה בסוף המאמר. על שרוח למספר ספרי מקרא
 נוספים שהעלה הרב גנאסיה על הכתב ראה תירוש-בקר, אחדות הלשון, עמ' 198.

244 בסופי המחרוזות משובצים גם שבעה פסוקים ממגילת אסתר. כצפוי, תרגום פסוקים אלה

השוואת תרגום הפסוקים הללו בשרח לפיוט ובשרח למקרא העלתה, כי ברוב המקרים משתקפת בשרח לפיוט אותה מסורת התרגום המשמשת בשרח למקרא, אם כי לעתים קרובות הוכנסו בה שינויים קלים, שרובם מקרבים אותה ללשון הדיבור.²⁴⁵ אין תמה בכך, שהרי השרח לפיוט מי כמוך מאוחר הוא. נביא מספר דוגמות לתרגום פסוקים ששובצו בשרח לפיוט מי כמוך לעומת תרגומם בשרח למקרא.

א. דוגמות לתרגומים זהים

מחרוזת 11: משלי ז 13

העזה פניה ותאמר לו	קבכחת וג'הא וקאלת ליה	שרח מי כמוך
	קבאחת וג'הא וקאלת ליה	שרח משלי

מחרוזת 65: איוב כ 27

וארץ מתקוממה לו	ולארץ' עדווה ליה	שרח מי כמוך
	וארץ' עדווא ליה	שרח איוב

מחרוזת 71: קהלת ו 3

גם קבורה לא היתה לו	חתא קבורה (דפינה) ליש כאנת ל[נ]ה	שרח מי כמוך
	וחתא לקבורה (דפינה) ליש כאנת ליה	שרח קהלת

ב. דוגמות להורדה או הוספה של תרגום חלופי

מחרוזת 12: תהלים מא 7

לבו יקבץ און לו	קלבו יג'ממע אלזור (אדואנה) ליה	שרח מי כמוך
	קלבו יג'ממע זור ליה	שרח תהלים

מחרוזת 23: תהלים צה 4

ותועפות קרים לו	וקוות לג'באל ליה	שרח מי כמוך
	ותרפייע (וקוות) לג'באל ליה	שרח תהלים

בשרח לפיוט מי כמוך שונה לגמרי מתרגומם בשרח למגילת אסתר שנכרך עמו בספר ילדה מלכה. ראה הדיון בסעיף 5.1 לעיל.

245 לדיון בסוגיה זו בתרגומי תפילות מאת ר' שמואל מלכא, ראה בכרך זה 'תדגי', "תרגומי התפילות מערבית לערבית יהודית מאת שמואל מלכא", סעיף ה, עמ' 289-299. אך השווה תדגי, מחזור, עמ' 109-115. על ההבדלים בין מסורות תרגום מקומיות במרוקו ראה בראשר, השרח המערבי, עמ' 9-11, 20-21.

ג. דוגמות לתרגומים דומים בשינויים קלים

מחרוזת 33: דניאל יא 45

ובא עד קצו ואין עוזר לו וג'א חתא חדאדתו וליש מן יעאוון ליה שרה מי כמוך
ויג'י חתא חדדו וליש מן יעוון ליה שרה דניאל

מחרוזת 61: תהלים כא 3

תאות לבו נתתה לו שהוות קלבו עטיתי²⁴⁶ ליה שרה מי כמוך
שהוות קלבו עטית ליה שרה תהלים

מחרוזת 72: איוב כט 12

ויתום ולא²⁴⁷ עזר לו וליתים ואלוי מא כאנש מן יעאוון ליה שרה מי כמוך
ויתים וליש יעוון ליה שרה איוב

בחלק מן הדוגמות שהובאו לעיל ניכרו מאפיינים דיאלקטיים בתרגום הפסוקים בשרח לפיוט מי כמוך שנעדרו מתרגום אותם הפסוקים בשרח למקרא. חשוב לציין כי תופעות להגיות הופיעו גם בתרגום פסוקים המצוטטים בפיוט והשאובים מספרי מקרא שאין בידינו שרח קונסטנטיני שלהם. למשל:

מחרוזת 31: מלכים א יט 18

כל הברכים אשר לא כרעו לבעל ג'מיע אלרכבין אלי ליש רכעו ללמעבוד
וכל הפה אשר לא נשק לו וג'מיע אלפום אלי מא באסש ליה

בתרגום פסוק זה הופיעה מילת השלילה ליש, האופיינית לשרח, לצד תבנית השלילה הדיאלקטית מא באסש.

ד. דוגמות להבדלים באוצר המילים

רק לעתים ניכרו הבדלים של ממש באוצר המילים בין השרח למקרא לבין השרח לפיוט שלפנינו. למשל:

מחרוזת 8: תהלים קלב 13

אזה למושב לו שתהא ללקעד ליה שרה מי כמוך
שתהא לסוכנאן ליה שרה תהלים

246 על חילוף הצורות עטית/עטיתי לגוף הנוכח בעבר ראה תירוש-בקר, סוגיות לשונית, עמ' 301-303.

247 בנוסח הפיוט המודפס בספר ילדה מלכה הופיעה כאן המילה ואין במקום ולא.

מחרוזת 15: תהלים ד 4

כי הפלה יי חסיד לו לאיין פרז אללאה אלחסיד ליה שרח מי כמוך
 אין פ'רז אללאה פ'אצ'ל ליה שרח תהלים

מחרוזת 25: משלי כו 17

עובר ומתעבר על ריב לא לו יכ'אצם ומתכ'אצם עלא כ'צום ליש ליה שרח מי כמוך
 חאמק מתחממק עלא כ'צאם ליש ליה שרח משלי

מחרוזת 76: תהלים יח 8

ויתגעשו כי חרה לו ותרעדו אן סג'ד ליה שרח מי כמוך
 ונהזזו אין אשתד ליה שרח תהלים

10. סיכום

במאמר זה נבחנו מאפייני השרח לפיוט מי כמוך שכתב ריה"ל לשבת זכור, פיוט שזכה למעמד קנוני בקהילות ספרד והמזרח. כבשרוח אחרים אף בשרח שלפנינו ניכרת לשון גבוהה יחסית, אשר נשזרו בה יסודות להגיים מקומיים מחד ותופעות שמרניות מאידך. ההבחנה בין שרח אחד למשנהו ומיקומם היחסי במשרעת התרגומים נקבעים למעשה על פי השיעור היחסי של המרכיבים הללו. אמנם לשון השרח לפיוט זה אינה גבוהה כלשון השרח הקונסטנטיני לתהלים אולם רחוקה לשונו של תרגום זה משפת היום-יום, אף אם חדרו אליה יסודות ממנה. אלה מקרבים את השרח אל קהל היעד, ומיתוספים על המילים הזרות הבודדות ששולבו בתרגום ועל התרגומים החלופיים שנועדו להבהיר את הכתוב ולהעשיר את השכלתו של הקורא.

אסיים במחרוזת אחת מן הפיוט מי כמוך, כשאני מוציאה אותה מהקשרה ושואלת אותה לעניין שמירת מסורות השרח:

תנכתב האדי לגיל רכ'יל	תפְתָב זאת לדור אחרון
ולולאד לולאד תכון לדכראן	ולבני בנים תהיה לזכרון
וג'מיע אלי ידכרהא ירנן	וכל המזכיר אותה ירון
אסקל אלקום אלי האכד ליה	אשרי העם שפְכָה לו

מחרוזת 73

רשימת הקיצורים

- א. מבחר מקורות של תרגום הפיוט מי כמוך לערבית יהודית
 גנאסיה, ילדה מְלָפָה = יוסף בן דוד גנאסיה, ספר ילדה מְלָפָה, תפסיר מגילת אסתר
 ומי כמוך ודיני פורים בלערי, דפוס עטאלי, קונסטנצין 1934.
 גג', תפילה (אלג'יר-תוניס) = אליהו חי גג', ספר תפילה בכל לשון, תרגום הסידור
 לערבית יהודית, דפוס ישראל קושטא, ליוורנו 1883 (ראה לעיל הערה 130).
 מאזוז, דרך ישראל (תוניסיה) = ספר דרך ישראל, הוצא לאור בידי הרב מאיר נסים
 מאזוז, בתוכו: פיוט מי כמוך... מתורגם ערבי כנהוג בערי תוניסיה..., דפוס בועז
 חדאד, ג'רבה תשכ"ו.
 מי כמוך (ארם צובא 1) = מי כמוך בנוסח ארם צובא, נדפס על פי כתב ידו של הרב
 חיים בן יצחק הלוי משנת תרי"ט (1859), בתוך פורים תשמ"ח: מהדורה
 מיוחדת... כפי מנהג אר"ץ ארם צובא... הוצאת המרכז העולמי למורשת יהדות
 ארם-צובא (חלב), תל אביב תשמ"ח.
 מי כמוך (ארם צובא 2) = אגרת פתרון מי כמוך שרח ערבי... לשיר ולזמר בשבת
 זכור... דנהיגי נערי בני ישראל באר"ץ..., דפוס אליהו חי בכומה"ר אברהם
 ששון, ארם צובה תרכ"ז.
 מי כמוך (בגדאד 1) = ספר מי כמוך, מנהג בגדאד, דפוס אלישע שוחט, בגדאד
 תרצ"ו.
 מי כמוך (בגדאד 2) = מי כמוך עם שרח בערבית, מנהג בגדאד, חמ"ד וחש"ד [אינו
 שלם. מכיל את המחרוזות 1-64]
 מי כמוך (בני דמשק בירושלים) = מי כמוך לשון ושרח... [עבור] בני דמשק
 בירושלים, נדפס בירושלים בדפוס שמואל הלוי צוקרמן, תרפ"א.
 מי כמוך (מראכש) = ארוז המן - ברוך מרדכי מי כמוך בשרח ערבי..., מראכש
 חש"ד.
 מי כמוך (סאלי) = כתב יד מסאלי (המאה העשרים), כתב יד מכוון בן-צבי 1309/3,
 עמ' 73-80.
 מי כמוך (קזבלנקה) = ספר שיר מי כמוך, הוצאת יוסף לוגאסי, קזבלנקה חש"ד.
 מי כמוך (תינגיר) = זעפרני, מי כמוך, עמ' 104-116.
 עבודי, מי כמוך (בגדאד) = יצחק יוסף חיים עבודי, ספר מי כמוך, מנהג בגדאד,
 דפוס שלמה בילפורטי וחברו, ליוורנו תרפ"ח.
 תפלת ישראל (בגדאד) = סודר תפלת ישראל עם שרח פי אלערי המדובר בבגדאד
 וסביבותיה וערי הודו וסין... יצא לאור בהוצאות השותפים מרדכי חיים אליאז
 והעורך והמתרגם צאלח ב"ר יעקב מנצור, דפוס מרכז, ירושלים תרצ"ח.

ב. מבחר מן החיבורים שהועלו על הכתב בידי הרב יוסף גנאסיה גנאסיה, איוב = יוסף בן דוד גנאסיה, ספר בני שמעון והוא ספר איוב בשרח ערבי, דפוס ציון וזאן, תוניס תרע"ז.
 גנאסיה, דניאל = יוסף גנאסיה, ספר מעשה ניסים והוא דניאל בשרח ערבי, דפוס ציון וזאן, תוניס תרע"ז.
 גנאסיה, מילון תלת-לשוני J. Renassia, *Dictionnaire français-hébreu-arabe*, = Constantine 1930(?)
 גנאסיה, משלי = יוסף גנאסיה, אוהרות בן דוד, תוניס תרע"ו.
 גנאסיה, פרקי אבות = יוסף גנאסיה, ספר מלחמה בשלום, תוניס תרע"ו.
 גנאסיה, קהלת = יוסף גנאסיה, בני אליהו וזכרון אהרן, והוא ספר קהלת מתורגם ומפורש בלשון ערבית וצרפתית..., תוניס תרפ"ז.
 גנאסיה, תהלים = יוסף בן דוד גנאסיה, זכרון יעקב, דפוס עידאן כהן צבאן חדאד, ג'רבה תשי"ד.

ג. ביבליוגרפיה

בוסיה, מילון M. Beaussier, *Dictionnaire pratique arabe-français*, Alger = 1958
 בלאו, דקדוק = י' בלאו, דקדוק הערבית-היהודית של ימי-הביניים, מהדורה שנייה מורחבת ומתוקנת, ירושלים תש"ס.
 בר-אשר, הדרש בשרח = מ' בר-אשר, "על הדרש בשרח", מוליצי"א, עמ' 35-44.
 בר-אשר, המילים העבריות = מ' בר-אשר, "המילים העבריות בשרח של יהודי מרוקן (מסורות תאפילאלת)", מוליצי"א, עמ' 173-197.
 בר-אשר, השרח המערבי = מ' בר-אשר, "השרח המערבי למקרא ולספרות יהודית אחרת: טיבו ודרכי גיבושו", מוליצי"א, עמ' 3-34.
 בר-אשר, לשון לימודים = מ' בר-אשר, לשון לימודים לרבי רפאל בירדוגו, שלושה כרכים (ארבעה חלקים), ירושלים תשס"ב.
 בר-אשר, מוליצי"א = מ' בר-אשר, מסורות ולשונות של יהודי צפון-אפריקה, מהדורה שנייה מורחבת, ירושלים תשנ"ט.
 בר-אשר, מסורות מקבילות = מ' בר-אשר, "מסורות מקבילות של השרח שבעל פה במגרב וגלגוליהן", מסורות יג-יד (תשס"ז), עמ' 59-73.
 בר-אשר, על היסודות העבריים = בר-אשר, "על היסודות העבריים בערבית המדוברת של יהודי מרוקן", מוליצי"א, עמ' 147-172.
 דוזי, מילון R. Dozy, *Supplément aux dictionnaires arabes*², 2 vols. Leiden = & Paris 1927

דרידזון, אוצר השירה והפיוט = "דרידזון, אוצר השירה והפיוט: מזמן חתימת כתבי הקדש עד ראשית תקופת ההשכלה, כרך א, ניו יורק 1970.
הטל, לקסיקון = א' הטל, לקסיקון של הערבית-היהודית התוניסאית הכתובה, ירושלים תשנ"ט.

H. Zafrani, "Poésie, Qiṣṣa et Malḥun: Mi Kamoḥa, = מי כמוך = Liturgie de Pūrīm", *Littératures dialectales et populaires juives en Occident musulman: l'écrit et l'oral (Troisième partie de: Études et Recherches sur la vie intellectuelle Juive au Maroc de la fin du 15e au début du 20e siècle)*, Paris 1980, pp. 101–127

זרביב, מי כמוך = ש' זרביב, הפיוט מי כמוך ואין כמוך מאת ר' יהודה הלוי², ירושלים תשס"א.

חזן, השירה = א' חזן, השירה העברית בצפון אפריקה, ירושלים תשנ"ה.
חזן, יהודה הלוי = א' חזן, תורת השיר בפיוט הספרדי לאור שירת ר' יהודה הלוי, ירושלים תשמ"ו.

חזן, פיוט = א' חזן, "גלגוליו של פיוט: דרכו של הפיוט מי כמוך מספרד לשלוחותיה בצפון אפריקה ובמזרח", בתוך י' דן (עורך), תרבות והיסטוריה, לזכרו של פרופ' אינו שקי, ירושלים תשמ"ז, עמ' 67–76.

טובי, ליטורגיה = י' טובי, "מקומה של הערבית בליטורגיה ובספרות היהודית על-פי כתבי הגניזה", תעודה טו (תשנ"ט): חקר הגניזה לאחר מאה שנה, עמ' 47–67.

כהן, אלג'יר = M. Cohen, *Le parler arabe des juifs d'Alger*, Paris 1912
כהן, תוניס = D. Cohen, *Le parler arabe des juifs de Tunis*, vol. 2: *Etude linguistique*, The Hague & Paris 1975

לוינסקי, ספר המועדים = י"ט לוינסקי, ספר המועדים, כרך ו: ימי מועד וזכרון, תל אביב תשט"ו, עמ' 297–322 (פורים שני).

מרסי, ערבית מוגרבית = P. Marçais, *Esquisse grammaticale de l'arabe maghrébin*, Paris 1977

פליישר, היוצרות = ע' פליישר, היוצרות בהתהוותם והתפתחותם, ירושלים תשמ"ד.
פרידברג, בית עקד ספרים = ח"ד פרידברג, בית עקד ספרים: לקסיקון ביבליוגרפי, ח'–מ', תל אביב תשי"ב.

צבר, מי כמוך = י' צבר, "מי כמוך" בארמית יהודית חדשה (מבירדוג, פרס), בין עבר לערב ג (תשס"ד), עמ' 95–120.

קובה, ערבית מרוקנית = D. Caubet, *L'Arabe marocain*, vol. I: *Phonologie et Morphosyntax*, Paris 1993

קולין, מילון = *Le Dictionnaire COLIN d'Arabe dialectal marocain sous la direction de Zakia Iraqui Sinaceur*, vols. 1-8, Rabat 1993-1996

רטסו, הסביל = *J. Retsö, The Finite Passive Voice in Modern Arabic Dialects*, *Orientalia Gothoburgensia* 7, Göteborg 1983

שיטתית, השירה = 'י שיטתית, השירה הערבית-יהודית שבכתב בצפון-אפריקה: עיונים פואטיים, לשוניים ותרבותיים, ירושלים תשנ"ד.

תדגי, מחזור = 'י תדגי, "מחזור בערבית-יהודית מערבית", מסורות ח (תשנ"ד), עמ' 91-160.

תירוש-בקר, אחדות הלשון = ע' תירוש-בקר, "לשאלת אחדות הלשון בשרח של יהודי קונסטנטיין", דברי הקונגרס העולמי העשירי למדעי היהדות, חטיבה ד, כרך ראשון: הלשון העברית לתקופותיה, לשונות היהודים, ירושלים תש"ן, עמ' 197-204.

תירוש-בקר, סוגיות לשוניות = ע' תירוש-בקר, "סוגיות לשוניות מן הערבית-היהודית של קונסטנטיין", מסורות ג-ד (תשמ"ט), עמ' 285-312.

תירוש-בקר, תרגום לתהילים = ע' תירוש-בקר, פונולוגיה ופרקים במורפולוגיה של תרגום לספר תהילים בערבית-יהודית מקונסטנטיין (אלג'יריה), עבודת גמר, האוניברסיטה העברית בירושלים, תשמ"ח.